

ΠΑΝΤΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ
ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

ΤΜΗΜΑ ΔΙΕΘΝΩΝ, ΕΥΡΩΠΑΪΚΩΝ ΚΑΙ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΩΝ
ΣΠΟΥΔΩΝ

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

ΚΑΤΕΥΘΥΝΣΗ : «ΔΙΕΘΝΕΙΣ ΣΧΕΣΕΙΣ ΚΑΙ ΣΤΡΑΤΗΓΙΚΕΣ
ΣΠΟΥΔΕΣ»

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

« Η ΓΕΩΠΟΛΙΤΙΚΗ ΤΩΝ ΣΙΤΗΡΩΝ ΣΤΗ ΛΕΚΑΝΗ ΤΗΣ
ΜΕΣΟΓΕΙΟΥ (ΑΠΟ ΤΗΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΑ ΜΕΧΡΙ ΤΗΝ ΕΠΟΧΗ
ΤΟΥ ΦΙΛΙΠΠΟΥ ΤΟΥ Β' ΤΗΣ ΙΣΠΑΝΙΑΣ)»

ΤΣΑΜΠΗΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ, Α.Μ.: 1219Μ012

ΕΠΙΒΛΕΠΩΝ : ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ κ. ΠΑΠΑΣΩΤΗΡΙΟΥ ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΣ

ΑΘΗΝΑ , ΔΕΚΕΜΒΡΙΟΣ 2020

Φωτογραφία εξωφύλλου: Χάρτης της Μεσογείου του Πίρι Ρέις. Διαθέσιμο στο:
[https://el.wikipedia.org/wiki/Piri_Reis_map_of_Europe_and_the_Mediterranean_Sea.
jpg](https://el.wikipedia.org/wiki/Piri_Reis_map_of_Europe_and_the_Mediterranean_Sea.jpg)

Copyright © Τσαμπής Κων/νος, 2017

Με επιφύλαξη παντός δικαιώματος. All rights reserved.

Απαγορεύεται η αντιγραφή, αποθήκευση και διανομή της παρούσας εργασίας, εξ ολοκλήρου ή τμήματος αυτής, για εμπορικό σκοπό. Επιτρέπεται η ανατύπωση, αποθήκευση και διανομή για σκοπό μη κερδοσκοπικό, εκπαιδευτικής ή ερευνητικής φύσης, υπό την προϋπόθεση να αναφέρεται η πηγή προέλευσης και να διατηρείται το παρόν μήνυμα. Ερωτήματα που αφορούν τη χρήση της εργασίας για κερδοσκοπικό σκοπό πρέπει να απευθύνονται προς τον συγγραφέα.

Οι απόψεις και τα συμπεράσματα που περιέχονται σε αυτό το έγγραφο εκφράζουν τον συγγραφέα και δεν πρέπει να ερμηνευθεί ότι αντιπροσωπεύουν τις επίσημες θέσεις του Παντείου Πανεπιστημίου Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών.

ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ

Η συγγραφή της συγκεκριμένης πτυχιακής εργασίας έγινε στο πλαίσιο του Μεταπτυχιακού Προγράμματος Σπουδών του τμήματος Διεθνών, Ευρωπαϊκών και Περιφερειακών Σπουδών, στην κατεύθυνση « Διεθνείς Σχέσεις και Στρατηγικές Σπουδές ». Το αντικείμενο που πραγματεύεται είναι η γεωπολιτική σημασία των σιτηρών στη λεκάνη της Μεσογείου, από την αρχαιότητα μέχρι την εποχή του Φιλίππου του Β'. Η σημαντικότητα του θέματος και η έρευνα που έγινε για άντληση στοιχείων και πληροφοριών με έφερε σε επαφή με τον «παλιό κόσμο» της Μεσογείου και την αξία της Γεωγραφίας και της Ιστορίας για την καλύτερη επεξήγηση των πράξεων των εθνικών δρώντων στη συγκεκριμένη περιοχή. Η μελέτη αυτή αφορά την γεωπολιτική αξία ενός βασικού για την επιβίωση του ανθρώπου προϊόν, το σιτάρι, και έκανε πιο σαφή την άρρηκτη συσχέτιση που υπάρχει μεταξύ των αποφάσεων και πράξεων των ανθρώπων για την εξασφάλιση των απαραίτητων ποσοτήτων σιτηρών.

Ανταποκρινόμενος στην πρόκληση της όλης διαδικασίας, αποκόμισα χρήσιμες γνώσεις για το αντικείμενο μελέτης καθώς και για τον τρόπο διεξαγωγής επιστημονικής έρευνας, ερμηνείας αποτελεσμάτων και συνεργασίας.

Θα ήθελα να ευχαριστήσω ιδιαίτερα τον καθηγητή μου κ. Παπασωτηρίου Χαράλαμπο, ο οποίος με την αμέριστη συμπαράστασή του, την επιμονή του για την μετάδοση της γνώσης, τόσο σε προπτυχιακό όσο και σε μεταπτυχιακό επίπεδο, με βοήθησε όχι μόνο στην ολοκλήρωση της εργασίας, αλλά και στην δυνατότητα ευρύτερης κατανόησης της λειτουργίας του διεθνούς συστήματος.

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Η λεκάνη της Μεσογείου αποτελεί μία από τις περιοχές του κόσμου με μεγάλη γεωπολιτική αξία από την αρχή της Ιστορίας μέχρι και σήμερα. Είναι μία από τις περιοχές του κόσμου, όπου αναπτύχθηκαν μερικοί από τους σπουδαιότερους πολιτισμούς και αυτοκρατορίες της παγκόσμιας ιστορίας. Βασικός παράγοντας για την επιβίωση και ανάπτυξη των λαών της Μεσογείου αποτελούσε και αποτελεί ακόμα το σιτάρι. Στην παρακάτω εργασία περιγράφονται μερικά από τα γεγονότα της ιστορίας των λαών της Μεσογείου, από την αρχαιότητα μέχρι την εποχή του Φιλίππου Β' της Ισπανίας, που αναδεικνύουν την γεωπολιτική αξία των σιτηρών.

Abstract

The Mediterranean basin is one of the regions of the world with great geopolitical value from the beginning of history until today. It is one of the regions in the world where some of the most important civilizations and empires in world history developed. Wheat was and still is a key factor for the survival and development of the peoples of the Mediterranean. The following study describes some of the events in the history of the peoples of the Mediterranean, from antiquity to the time of Philip II of Spain, which highlight the geopolitical value of cereals.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Εισαγωγή	7
Κεφ. 1 : Η γεωπολιτική των τροφίμων.....	9
Κεφ. 2 : Η γεωπολιτική των σιτηρών.....	10
Κεφ.3 : Τα σιτηρά.....	12
Κεφ. 4 : Η λεκάνη της Μεσογείου.....	14
Κεφ. 5 : Η ανάπτυξη της Αιγύπτου κατά την αρχαιότητα και ο ρόλος των σιτηρών.....	16
Κεφ. 6 : Η κατάκτηση της Αιγύπτου από τους Πέρσες.....	18
Κεφ. 7 : Οι ελληνικές αποικίες στην περιοχή της Μεσογείου, στη Μαύρη Θάλασσα και το εμπόριο των σιτηρών.....	21
7.1 : Ο αποικισμός της Μεγάλης Ελλάδας και της Σικελίας.....	22
7.2 : Ο αποικισμός του Εύξεινου Πόντου.....	23
Κεφ. 8 : Η ανάπτυξη της Αθήνας και η αλλαγή στρατηγικής των Σπαρτιατών με τη δημιουργία στόλου.....	24
Κεφ. 9 : Η κατάκτηση της Αιγύπτου από τον Μ. Αλέξανδρο.....	27
Κεφ. 10 : Η σημασία των σιτηρών για την Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία.....	28
10.1 : Η σημασία της Σικελίας και της Σαρδηνίας για τη Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία.....	28
10.2 : Η κατάκτηση της Αιγύπτου από τους Ρωμαίους και η ανάπτυξη της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας.....	29.
10.3 : Η οργάνωση του επισιτισμού της Ρώμης.....	30
Κεφ. 11 : Η εξόρμηση των Αράβων και η σημασία της Μικράς Ασίας για την Βυζαντινή Αυτοκρατορία.....	31
Κεφ. 12 : Η εξάπλωση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και η σημασία των σιτηρών για τη διατήρησή της.....	34
Κεφ. 13 : Η περίπτωση της Γαληνοτάτης Δημοκρατίας της Βενετίας.....	37
Κεφ. 14 : Η σημασία των σιτηρών για την Ισπανική Αυτοκρατορία κατά την περίοδο του Φιλίππου του Β΄ της Ισπανίας.....	42
Συμπεράσματα.....	43
Βιβλιογραφία.....	45

Εισαγωγή.

Το σιτάρι είναι πανταχού παρόν στην καθημερινή μας ζωή, αλλά δεν γνωρίζουμε επαρκώς τον πολύτιμο και στρατηγικό του χαρακτήρα. Εάν η πρόσβασή του είναι εύκολη στις ανεπτυγμένες χώρες, παραμένει πολυπόθητη σε πολλές περιοχές που αντιμετωπίζουν διαρθρωτικό έλλειμμα. Το σιτάρι και γενικά τα σιτηρά, είναι επομένως ταυτόχρονα μια παλιά γεωπολιτική ερώτηση, σύγχρονη και ίσως ακόμη πιο προβληματική στο μέλλον.

Η μετεωρολογική παράμετρος είναι θεμελιώδης όσον αφορά τη γεωργία. Υπήρχε πάντα μια σαφής εξάρτηση από το κλίμα, όπως σε κανέναν άλλο τομέα δραστηριότητας. Η επισιτιστική ασφάλεια, η οποία καθορίζει σε μεγάλο βαθμό την ανθρώπινη ασφάλεια, επομένως εξαρτάται επίσης από τις κλιματολογικές συνθήκες. Ενώ η ανθρώπινη εργασία και η διαθεσιμότητα υδάτινων πόρων και πόρων γης είναι ουσιαστικής σημασίας για τη γεωργική παραγωγή, η σημασία των βροχών, των θερμοκρασιών ή της ισορροπίας των εποχών δεν πρέπει να υποτιμάται.

Παρά την ύπαρξη πολυάριθμων συζητήσεων, οι επιστήμονες συμφωνούν για την τόνωση των κλιματικών μετασχηματισμών τις επόμενες δεκαετίες και για την τάση της θέρμανσης των θερμοκρασιών σε παγκόσμια κλίμακα, η οποία θα οδηγήσει σε πολλαπλασιασμό αστάθειας. Οι ζωές εκατομμυρίων ανθρώπων θα ανατραπούν, όπως και οι γεωργικές καλλιέργειες. Η 5η έκθεση της Διακυβερνητικής Ομάδας για την Κλιματική Αλλαγή (IPCC), που δημοσιεύθηκε το 2014¹, δίνει ιδιαίτερη έμφαση στους επισιτιστικούς κινδύνους που συνδέονται με την κλιματική αλλαγή. Χωρίς προσαρμογή των γεωργικών πρακτικών, οι αποδόσεις των μεγάλων καλλιεργειών - συμπεριλαμβανομένου του σίτου - θα μπορούσαν να μειωθούν κατά 2% ανά δεκαετία κατά μέσο όρο και παγκοσμίως. Η αύξηση των θερμοκρασιών θα είναι, στην πραγματικότητα, μια από τις πιο σημαντικές απειλές στον κόσμο, σύμφωνα με την IPCC, και χωρίς προσαρμογή, οι αποδόσεις των καλλιεργειών θα μπορούσαν να μειωθούν έως και 30% σε περίπτωση θέρμανσης 1,5 έως 2. ° C έως το τέλος του αιώνα, ή ακόμη και 60% εάν το σενάριο είναι στους + 3 ή 4 ° C. Οι εντάσεις που θα σχετίζονται με την πρόσβαση σε πόρους (νερό, έδαφος) και στα τρόφιμα θα αναπτυχθούν επομένως στις χώρες, που αντιμετωπίζουν τις λεγόμενες «περιβαλλοντικές» μεταναστεύσεις, θα

¹ IPCC, *Climate Change 2014*, WMO, 2015, σελ. 64-73. Διαθέσιμο στο : https://archive.ipcc.ch/pdf/assessment-report/ar5/syr/SYR_AR5_FINAL_full_wcover.pdf

προστεθούν και οι «αγροτικές», προκαλώντας αύξηση των αστικών κινδύνων και κοινωνικοπολιτική αστάθεια.

Ως ζωτική δραστηριότητα λόγω της διατροφικής της λειτουργίας, η γεωργία εκπληρώνει επίσης οικονομικούς, κοινωνικούς και περιβαλλοντικούς ρόλους. Εξακολουθεί επίσης να είναι καθοριστικός παράγοντας σταθερότητας και ειρήνης. Ωστόσο, η αύξηση του πληθυσμού και η ενίσχυση της κλιματικής αλλαγής την τοποθετούν ως μία σημαντική πρόκληση. Πολύ εκτεθειμένη σε καιρικές καταστροφές και φυσικές καταστροφές, η γεωργία πρέπει ωστόσο να αυξήσει την παραγωγικότητά της, μειώνοντας παράλληλα το περιβαλλοντικό της αποτύπωμα. Ταυτόχρονα, πρέπει να προσφέρει απαντήσεις στις απειλές που επιβαρύνουν την κλιματική αλλαγή.

Αυτή η μόνιμη αλληλεπίδραση μεταξύ του κλίματος, των τροφίμων και της γεωπολιτικής βρίσκει μεγάλη εφαρμογή στη λεκάνη της Μεσογείου, ένα πραγματικό βαρόμετρο των παγκόσμιων αγροτικών εντάσεων. Η διαχείριση του νερού και της γης, η βελτίωση των συνθηκών διαβίωσης στις αγροτικές περιοχές και η ανάγκη προσφυγής σε διεθνείς αγορές για την κάλυψη των αναγκών σε τρόφιμα, είναι σημαντικές προκλήσεις που πρέπει να αντιμετωπιστούν σε αυτήν την περιοχή.

Το σιτάρι βρίσκεται στην καρδιά αυτών των ζητημάτων. Ένα βασικό φαγητό για δισεκατομμύρια ανθρώπους, είναι απαραίτητο για την ισορροπία των διατροφικών συστημάτων. Παραγωγή περισσότερων ποσοτήτων, καλύτερη παραγωγή και εξασφάλιση τακτικής παραγωγής σιταριού, αυτές είναι οι τάσεις που πρέπει να ενισχυθούν σε σχέση με τα στρατηγικά ζητήματα που φέρνουν το μέλλον της Ευρώπης, της Μεσογείου και της Αφρικής πιο κοντά.

Η παρακάτω μελέτη, μετά από μία γενική αναφορά στην γεωπολιτική των τροφίμων και των σιτηρών, δίνει έμφαση στην γεωγραφική περιοχή της Μεσογειακής λεκάνης, όσον αφορά τη χωρική-γεωγραφική διάσταση και εξετάζει χρονικά την περίοδο από την αρχαιότητα μέχρι την εποχή του Φιλίππου Β' της Ισπανίας. Το συγκεκριμένο χρονικό διάστημα επιλέχθηκε λόγω του ότι η λεκάνη της Μεσογείου μπορεί να χαρακτηριστεί ως ένα κλειστό σύστημα με ελάχιστες επιρροές από εξωτερικούς παράγοντες, όσον αφορά την παραγωγή και προμήθεια σιτηρών.

Κεφ. 1 : Η γεωπολιτική των τροφίμων.

Είναι σημαντικό να θυμόμαστε ότι υπάρχει επιτακτική ανάγκη για φαγητό ανά πάσα στιγμή και σε όλα τα μέρη. Πρέπει να τρώμε για να ζήσουμε και επομένως πρέπει να παράγουμε στη γεωργία για να διασφαλίσουμε την επισιτιστική ασφάλεια για τον μεγαλύτερο αριθμό ανθρώπων. Είναι μια ιστορία τόσο παλιά όσο ο κόσμος που δεν πρόκειται να σταματήσει. Η δυσκολία έγκειται τώρα στην ανάγκη να μπορέσουμε να αυξήσουμε την παραγωγή διατηρώντας παράλληλα τους φυσικούς πόρους, νερό και αρόσιμη γη, που γίνονται λιγοστά και διανεμονται πολύ άνισα στον πλανήτη, αλλά και ενέργεια, χερσαία και θαλάσσια βιοποικιλότητα και δάση: τόσα πολλά στοιχεία που πρέπει να διατηρηθούν από περιβαλλοντική άποψη και τα οποία είναι απαραίτητα στη γεωργική δραστηριότητα. Η γεωργία και τα τρόφιμα ανέκαθεν αντιπροσώπευαν βασικές μεταβλητές στα παιχνίδια δύναμης, τις αντιπαλότητες και τις στρατηγικές των εθνικών δρώντων, αλλά στη σημερινή εποχή και των πολυεθνικών εταιρειών. Είναι πολύ πιθανό ότι ο βαθμός σύγκρουσης μεταξύ κρατών γύρω από τα γεωργικά ζητήματα θα αυξηθεί αυτόν τον αιώνα. Και όπου αντηχούν τα όπλα, θα προχωρήσει αυτόματα η φτώχεια και η επισιτιστική ανασφάλεια.

Από την παγκόσμια επισιτιστική κρίση του 2007-2008, η οποία προκάλεσε αρκετές κοινωνικές και πολιτικές ταραχές σε σχεδόν το ένα τέταρτο των κρατών του πλανήτη, λόγω της βίαιης αύξησης των τιμών των βασικών τροφίμων, τα γεωργικά ζητήματα έχουν ξαναρχίσει να έχουν κεντρική θέση στη διεθνή στρατηγική ατζέντα. Ενώ αυτή η «επαναταξινόμηση» είναι ευπρόσδεκτη, επειδή υπήρχε απουσία προβληματισμών σχετικά με τη σημασία της γεωργίας για τη σταθερότητα στον κόσμο, δεν είναι το κυρίαρχο ζήτημα και οι ανησυχίες σχετικά με την εξέλιξη της κατάστασης των τροφίμων είναι πίσω από τη συζήτηση για την ενέργεια. Με απλά λόγια, είναι η πολυπλοκότητα της ακόλουθης εξίσωσης που μπερδεύει την εξαγωγή συμπερασμάτων και την σωστή ανάλυση. Πώς να παράγουμε περισσότερα, για να καλύψουμε την αύξηση της ζήτησης και να πετύχουμε τους στόχους της βιώσιμης ανάπτυξης, γνωρίζοντας ότι οι φυσικοί πόροι που είναι απαραίτητοι για τη γεωργική δραστηριότητα - νερό και γη - γίνονται σπάνιοι σε πολλές περιοχές του πλανήτη; Μεταξύ της αύξησης του πληθυσμού (περίπου 2,5 δισεκατομμύρια επιπλέον κάτοικοι έως το 2050), οι αυξανόμενοι μετεωρολογικοί περιορισμοί (η γεωργία εξαρτάται σχεδόν εξ ολοκλήρου από το κλίμα) και των κοινωνικο-εδαφικών ανισοτήτων που

αυξάνονται (πιο συχνά με επικαλυπτόμενα προβλήματα φτώχειας, συγκρούσεων και γεωργικής ευπάθειας), θα ήταν δύσκολο να αρνηθούμε τη γεωπολιτική φύση των γεωργικών ζητημάτων. Ο 21ος αιώνας θα θέσει τον κόσμο σε δοκιμασία όσον αφορά το κλίμα, την ενέργεια, το νερό, τη γη και επομένως από την άποψη των τροφίμων παγκοσμίως. Στην καρδιά αυτών των γεωπολιτικών - γεωστρατηγικών ζητημάτων βρίσκεται το σιτάρι, ένα φυτό τόσο παλιό όσο οι αρχαίοι πολιτισμοί, αλλά του οποίου ο πρωταρχικός ρόλος για την παγκόσμια ασφάλεια είναι αναμφισβήτητος.

Κεφ. 2 : Η γεωπολιτική των σιτηρών.

Το σιτάρι, και γενικά όλα τα σιτηρά, είναι μια πρώτη ύλη που έχει συμβάλει από την Αρχαιότητα στην ανάπτυξη των κοινωνιών και στην οργάνωση των σχέσεων εξουσίας. Ενώ η ζήτηση για αυτό το ζωτικό προϊόν παγκοσμιοποιείται και αυξάνεται με την αύξηση του πληθυσμού, η καλλιέργειά του παραμένει εντοπισμένη σε περιοχές που επωφελούνται από μια γενναιόδωρη γεωγραφία (νερό, εύφορα εδάφη, εύκρατο κλίμα). Λίγες χώρες έχουν τέτοια περιουσιακά στοιχεία και λίγες είναι αυτές που παράγουν τόσο για να ταΐσουν τους πληθυσμούς τους όσο και για να το εξάγουν. Ως απεικόνιση των παγκόσμιων ανισορροπιών τροφίμων, τα σιτηρά αποδεικνύονται, όπως το πετρέλαιο, ένα γεωπολιτικό ζήτημα που πρέπει να εξεταστεί με τη μεγαλύτερη προσοχή. Για να γίνει αυτό, πρέπει να γνωρίζουμε βασικά στοιχεία για τη γεωργία και τα τρόφιμα και στη συνέχεια να εξερευνήσουμε τη γεωπολιτική των δημητριακών πριν αναρωτηθούμε σχετικά με τους ολοένα και πιο στενούς δεσμούς μεταξύ του κλίματος, της επισιτιστικής ασφάλειας και της ενέργειας.

Σε αυτό το πλαίσιο, ο γεωπολιτικός - γεωστρατηγικός ρόλος του εμπορίου σίτου, ήδη απαραίτητος από την Αρχαιότητα, αυξάνεται. Η εφοδιαστική, η οποία καθιστά δυνατή την προσέγγιση της προσφοράς με τη ζήτηση, αποδεικνύεται καθοριστική και η δράση πολλών φορέων, δημόσιων ή ιδιωτικών, έχουν επιπτώσεις στην παγκόσμια επισιτιστική ασφάλεια. Εάν η καλλιέργεια του σιταριού έχει εξαπλωθεί στο χρόνο και στο χώρο, φαίνεται τελικά ότι η παραγωγή του παραμένει συγκεντρωμένη σε πολύ λίγα έθνη (παρόλο που το σιτάρι συλλέγεται σε σχεδόν 100 χώρες στον κόσμο). Είναι επομένως απαραίτητο πολλές χώρες για να καλύπτουν όλες τις εγχώριες ανάγκες τους, να προσφεύγουν στο εμπόριο. Αυτή η πραγματικότητα ενισχύθηκε ακόμη και με την

ανάπτυξη των πόλεων. Η προμήθεια με σιτηρά των αστικών πληθυσμών οργανώθηκε κυρίως μέσω ενός δικτύου υπερωκεανικών δρομολογίων και διηπειρωτικών αυτοκινητοδρόμων για την εξυπηρέτηση ενός παγκοσμιοποιημένου γεωργικού εμπορίου. Σχετικά με τους 160 Mt σίτου που βρίσκονται στις διεθνείς αγορές, η συντριπτική πλειονότητα χρησιμοποιείται για τη διατροφή των ανθρώπων. Αυτό το εμπόριο αντιπροσωπεύει ένα ποσό 50 δισεκατομμυρίων δολαρίων, ενώ το σιτάρι εξακολουθεί να είναι σήμερα το γεωργικό προϊόν και το προϊόν διατροφής που διαπραγματεύεται περισσότερο στον κόσμο. Ενώ ένα στα έξι άτομα εξαρτάται επί του παρόντος από τις διεθνείς αγορές τροφίμων, αυτό το ποσοστό θα μπορούσε να ανέβει στο 50% από το 2050 και μετά. Έτσι, μια ήδη προβληματική σύγχρονη κατάσταση θα ενισχυθεί, όπου περιοχές με υψηλή γεωργική παραγωγή και δημητριακά - και με ακόμη δυνατότητες - δεν είναι εκείνες όπου οι ανάγκες αυξάνονται. Τα στοιχεία του FAO δείχνουν ότι το έλλειμμα σιταριού για τις αναπτυσσόμενες χώρες αυξήθηκε από 30 σε 70 Mt μεταξύ 1970 και 2010 και θα μπορούσε να φτάσει τα 110 Mt το 2050. Οι δέκα κύριοι αγοραστές σιταριού στον κόσμο είναι η Αλγερία, Βραζιλία, Κίνα, Νότια Κορέα, Αίγυπτος, Ινδονησία, Ιράν, Ιαπωνία, Μεξικό και Νιγηρία.

Σε σύγκριση με την κατάσταση πριν από 20 χρόνια, 60 εκατομμύρια τόνοι επιπλέον σιτάρι διατίθενται στις αγορές κάθε χρόνο. Αυτό το κέρδος δεν προέρχεται από τις Ηνωμένες Πολιτείες, οι οποίες ωστόσο αντιπροσωπεύουν περίπου το 20 έως 25% των παγκόσμιων εξαγωγών σίτου. Είναι εν μέρει το αποτέλεσμα της δραστηριότητας στην ΕΕ, η διεύρυνση της οποίας στα ανατολικά της ηπείρου ενίσχυσε ένα αποδεδειγμένο γεωργικό δυναμικό σε αυτόν τον τομέα και η οποία αύξησε τις εξαγωγικές της δυνατότητες. Αυτό εξηγείται κυρίως από τη μεγάλη επιστροφή της Μαύρης Θάλασσας μετά τη μεγάλη παρένθεση της σοβιετικής εποχής. Η Κίνα φαίνεται να ανακτά τη θέση της στην παγκόσμια οικονομία και οι χώρες της Μαύρης Θάλασσας βρίσκουν τη δική τους θέση στον χάρτη των σιτηρών του πλανήτη. Μαζί, η Ρωσία, η Ουκρανία και το Καζακστάν διαθέτουν τακτικά περισσότερα από 35 Mt στις αγορές ετησίως από τα μέσα της δεκαετίας του 2000 (σε σύγκριση με 5 έως 10 Mt στη δεκαετία του 1990). Με την προσθήκη των πωλήσεων σιταριού από αυτές τις τρεις χώρες σε εκείνες της Τουρκίας και της Ρουμανίας, και άλλων χωρών στις ακτές του Εύξεινου Πόντου, ο Εύξεινος Πόντος μπορεί να επιτύχει περίπου το 25% των παγκόσμιων εξαγωγών σίτου. Αυτός ο ιστορικός σιτοβολώνας, του οποίου η γεωπολιτική δυναμική παραμένει απρόβλεπτη, παρουσιάζεται ως ανεστραμμένος

καθρέφτης έναντι μιας νότιας γειτονιάς που φαίνεται να είναι η πρώτη ζώνη εισαγωγής σιταριού του πλανήτη. Ενώ αντιπροσωπεύουν μόνο το 5% του παγκόσμιου πληθυσμού, οι χώρες της Βόρειας Αφρικής και της Μέσης Ανατολής δεσμεύουν το ένα τρίτο των αγορών σίτου στις διεθνείς αγορές. Υπήρξε μια ισχυρή τάση από το τελευταίο τρίτο του εικοστού αιώνα και η περιοχή θα παραμείνει εκείνη όπου οι ανάγκες εισαγωγής θα είναι μεγαλύτερες στο μέλλον. Η Αίγυπτος, μία από της πολυπληθέστερες χώρες της περιοχής (περ. 100 εκατομμύρια κατοίκους), είναι ήδη η πρώτη χώρα εισαγωγής στον κόσμο. Η Αλγερία, το Μαρόκο, η Τυνησία, το Ιράκ, το Ιράν, η Συρία, η Υεμένη και η Σαουδική Αραβία ακολουθούν στενά αυτήν την ταξινόμηση του «φόβου».

Κεφ.3 : Τα σιτηρά.

Για πολλούς βοτανολόγους και ιστορικούς, η προέλευση του σιταριού είναι στη Μεσοποταμία, δηλαδή στη Μέση Ανατολή, στην εύφορη ημισέληνο όπου η ίδια η γεωργία γεννήθηκε μεταξύ 9500 και 8700 ετών π.Χ. Αυτό το δημητριακό έχει παραχθεί και καταναλωθεί για σχεδόν δώδεκα χιλιετίες. Οι περιοχές που καλύπτονται από σιτάρι έχουν αναπτυχθεί ακόμη και σε ολόκληρο τον πλανήτη, για παράδειγμα ακολουθώντας τις διαδρομές του Δρόμου του Μεταξιού ή μέσω μεγάλων θαλάσσιων αποστολών. Αυτή η γεωγραφική επέκταση βασίζεται σε πολύ συγκεκριμένα χαρακτηριστικά. Το σιτάρι είναι ένα φυτό που προσαρμόζεται σε ποικίλα κλίματα, αν και προτιμάται σε εκείνες των εύκρατων περιοχών όπου η κανονικότητα των βροχών ευνοεί την ανάπτυξή του². Η καλλιέργεια σιταριού εξαπλώθηκε σταδιακά χάρη στις τεχνικές που εισήγαγε ο άνθρωπος. Αυτή η διάδοση των καλλιεργειών στον παγκόσμιο χώρο παρέχει μια ουσιαστική γεωπολιτική δύναμη στο σιτάρι: οι συγκομιδές πραγματοποιούνται όλο το χρόνο στον κόσμο αλλά σύμφωνα με διαφορετικά ημερολόγια. Οι περιοχές παραγωγής σιταριού χωρίζουν τις εποχές, σε κίνηση εκκρεμούς μεταξύ του βόρειου και του νότιου ημισφαιρίου.

Αυτή η συγκομιδή καθ' όλη τη διάρκεια του έτους δίνει στο εμπόριο σιταριού σχετική σταθερότητα, επειδή είναι *a priori* διαθέσιμο ανά πάσα στιγμή. Αλλά αυτή η

² Καραμάνος Ι. Ανδρέας, *Τα σιτηρά των εύκρατων κλιμάτων*, εκδ. Ελληνική Λιθογραφία, Αθήνα, 1994, σελ. 54-57,

άνετη κατάσταση είναι σχετική. Από το ένα έτος στο άλλο, οι όγκοι που συλλέγονται μπορούν να ποικίλλουν σημαντικά σε μία ή περισσότερες χώρες. Η νευρική κερδίζει γρήγορα τις αγορές εάν οι πτώσεις στην παραγωγή και τα μετεωρολογικά ατυχήματα πλήξουν τις μεγαλύτερες χώρες παραγωγούς-εξαγωγείς. Το περιθώριο μη προβλεψιμότητας που υπάρχει σε μια συγκομιδή μπορεί να οδηγήσει σε κερδοσκοπικά φαινόμενα, τα οποία θα είναι ακόμη πιο εμφανή εάν ο πανικός υπερσχύει της ηρεμίας. Ένας γεωπολιτικός κίνδυνος, πχ μία πολεμική σύρραξη, μία αύξηση των τιμών της ενέργειας, η πρόσφατη εξάπλωση του κορωνοϊού, μπορεί επίσης να προκαλέσει την άνοδο των τιμών του σιταριού. Ομοίως, μια κακή συγκομιδή σε μια γωνιά του πλανήτη μπορεί να επηρεάσει όλο το διεθνές εμπόριο.

Αυτό είναι το αναπόφευκτο αποτέλεσμα ενός ολοένα και περισσότερο αλληλεξαρτώμενου κόσμου. Ακόμη περισσότερο ως ένα άλλο βασικό στοιχείο πρέπει να ληφθεί υπόψη αυτό της πολύ ισχυρής διεθνοποίησης του σίτου, δηλαδή του τμήματος της παραγωγής που βρίσκεται στην εμπορική αγορά. Ταλαντεύεται κατά μέσο όρο μεταξύ 20 και 25%. Για άλλα δημητριακά, το ποσοστό αυτό είναι κατά μέσο όρο 15% για το κριθάρι, 10% για το καλαμπόκι και 8% για το ρύζι. Στα τέλη του 19ου αιώνα, η παγκόσμια παραγωγή σιταριού εκτιμήθηκε στους 60 μεγατόνους (Mt). Αυξήθηκε σε περίπου 100 Mt όταν ξέσπασε ο Μεγάλος Πόλεμος στην Ευρώπη. Στις αρχές της δεκαετίας του 1950, η παραγωγή των 200 Mt έφτασε σε αυτή των 300 Mt στα τέλη της δεκαετίας του 1960. Οι γενετικές και τεχνικές καινοτομίες βελτίωσαν δραματικά τις αποδόσεις. Μέχρι το τέλος της δεκαετίας του 1970, η παγκόσμια παραγωγή σίτου ξεπέρασε τους 400 Mt. Μέχρι τα μέσα της δεκαετίας του 1980, το κατώφλι των 500 Mt είχε ήδη επιτευχθεί. Συμβολικά, η μετάβαση στον 21ο αιώνα πραγματοποιείται με συγκομιδές σιταριού που ξεπερνούν τους 600 Mt. Κατά την καλλιεργητική περίοδο 2014-2015, ο πλανήτης γνώρισε παραγωγή ρεκόρ, ίση 720 Mt. Το 70% της παραγωγής καταναλώνεται από ανθρώπους, με ετήσιο μέσο όρο 66 κιλά ανά άτομο. Αυτός ο αριθμός κρύβει σημαντικές περιφερειακές ανισότητες. Το σιτάρι καταλαμβάνει σήμερα το ένα τρίτο των εδαφών που καλλιεργούνται με δημητριακά και περίπου το 15% της καλλιεργούμενης γεωργικής γης στον κόσμο. Αλλά αυτά τα 225 εκατομμύρια εκτάρια (Mha) που δεσμεύονται για την καλλιέργεια σιταριού τελικά ζυγίζουν ελάχιστα ενόψει της στρατηγικής αξίας του προϊόντος. Είναι μόλις τέσσερις φορές το μέγεθος της Γαλλίας. Περισσότερα από τα μισά εδάφη που καλλιεργούνται με σιτάρι στον πλανήτη βρίσκονται σε 5 μεγάλες «δυνάμεις» (Ινδία , Κίνα , Ρωσία ,

Ηνωμένες Πολιτείες και ΕΕ). Επιπλέον, το 85% της παγκόσμιας παραγωγής σιταριού πραγματοποιείται μόνο από δέκα χώρες. Σε εκείνες που αναφέρθηκαν προηγουμένως προστίθενται ο Καναδάς, η Αυστραλία, το Πακιστάν, η Ουκρανία και η Τουρκία. Αυτό το παγκόσμιο ολιγοπώλιο (εντός του οποίου υπάρχουν σημαντικές διαφορές στις αποδόσεις) κατέχει, συνεπώς, μια στρατηγική δύναμη, επειδή σχεδόν 3 δισεκατομμύρια άνθρωποι καταναλώνουν σιτάρι καθημερινά και σε όλες τις ηπείρους.

Καθώς ο παγκόσμιος πληθυσμός έχει τετραπλασιαστεί, από 1,7 δισεκατομμύρια στις αρχές της δεκαετίας του 1910 σε 7,5 δισεκατομμύρια στις αρχές του 2020, η παγκόσμια κατανάλωση και παραγωγή σίτου έχει αυξηθεί. Πολλαπλασιάστηκε επί επτά κατά τη διάρκεια αυτής της περιόδου. Από τους 700 Mt που παράγονται, το 6 έως 7% είναι τύπου σκληρού σίτου (που χρησιμοποιείται για την παρασκευή ζυμαρικών ή σιμιγδάλι), επιβεβαιώνοντας το κυρίαρχο βάρος του μαλακού σίτου (το οποίο χρησιμοποιείται για την παρασκευή ψωμιού ή τηγανιτών). Μεταξύ 1998 και 2013, η παγκόσμια ζήτηση για σιτάρι υπερέβη την παραγωγή οκτώ φορές. Επομένως, ήταν απαραίτητο να αντλούνται αποθέματα για να καλυφθούν αυτά τα κενά μεταξύ του τι παράγει η γη και του τι καταναλώνει ο άνθρωπος. Ας θυμηθούμε εδώ ότι τα παγκόσμια αποθέματα σίτου αντιπροσωπεύουν περίπου μόνο τρεις μήνες κατανάλωσης. Επιπλέον, η αύξηση των αποδόσεων έχει επιβραδυνθεί από τα τέλη του 20ού αιώνα και τίποτα δεν εγγυάται ότι είναι δυνατό να εξυπηρετηθούν ανάγκες της τάξεως των 1000 Mt, τα οποία πιθανώς θα απαιτηθούν από την ανθρώπινη, ζωική και βιομηχανική ζήτηση με ορίζοντα το 2050.

Κεφ. 4 : Η λεκάνη της Μεσογείου.

Ως Μεσόγειος είναι γνωστή από τα αρχαιότερα χρόνια η μεγάλη κλειστή θάλασσα, που βρίσκεται ανάμεσα σε τρεις ηπείρους, την Ευρώπη, την Ασία και την Αφρική. Στα δυτικά συνδέεται με τον Ατλαντικό Ωκεανό, δια του πορθμού του Γιβραλτάρ, στα ανατολικά με την Ερυθρά Θάλασσα, διά της διώρυγας του Σουέζ και με τη Μαύρη Θάλασσα μέσω των στενών του Ελλησπόντου και του Βοσπόρου. Η λεκάνη της Μεσογείου βρίσκεται στα δυτικά του τεράστιου ευρω-αφρο-ασιατικού όγκου, ελάχιστα συνδεδεμένη με τους δύο μεγάλους κοντινούς ωκεανούς, τον

Ατλαντικό και τον Ινδικό, αλλά σε στενή επαφή με τις τροπικές και εύκρατες ζώνες³. Η έκτασή της, συμπεριλαμβάνοντας τη Μαύρη Θάλασσα είναι περίπου 3 εκατομμύρια τετραγωνικά χιλιόμετρα-περίπου έξι φορές η έκταση της Γαλλίας- και εκτείνεται σε περίπου 4.000 χιλιόμετρα από ανατολικά προς τα δυτικά. Το ορεινό της περίγραμμα που κυριαρχεί, τεμαχίζει τα τοπία και απομονώνει τις μικροπεριοχές, εκτός από το Ιβηρικό οροπέδιο και τις περιοχές με λιγότερο έντονο ανάγλυφο, όπως η περιοχή μεταξύ Νείλου και Τυνησίας. Η θερμοκρασία του νερού είναι κατά μέσο όρο στους 19° Κελσίου, ενώ το βάθος της ποικίλει από τα 200 μέτρα ανάμεσα στη Σικελία, στη Μάλτα και την Τυνησία, μέχρι και τα 5.000 μέτρα στις δύο λεκάνες της Δύσης, την αλγερινο-προβηγκιανή και την τυρρηνική, και τις δύο της Ανατολής, του Ιονίου και της ανατολικής Μεσογείου. Το κλίμα της ξεχωρίζει πάνω απ' όλα για τη διαρκή ξηρότητά του τους καλοκαιρινούς μήνες, Ιούλιο και Αύγουστο, και δεν υπάρχει το ευεργέτημα των μέγιστων βροχοπτώσεων κατά τους καλοκαιρινούς μήνες. Ένας σοβαρός παράγοντας που καθορίζει και το είδος των καλλιεργειών που μπορούν να αναπτυχθούν.

Βέβαια, η Μεσόγειος δεν μπορεί να περιγραφεί μόνο από τα γεωγραφικά και κλιματολογικά της χαρακτηριστικά. Για πολλούς αιώνες η Μεσόγειος ήταν μία ενότητα, αφού διαδοχικά υπήρξε ρωμαϊκή, χριστιανική, ισλαμική και τουρκική λίμνη, έστω και αν ο πραγματικός έλεγχος που ασκούσαν οι κυρίαρχες δυνάμεις ήταν πάντα σχεδόν άνισος ή περιορισμένος⁴. Στο παρελθόν υπήρχε μία διαδοχή ναυτικών δυνάμεων ή θαλασσοκρατοριών όπου το μυστικό της επιτυχίας βρισκόταν στον έλεγχο του συνδετικού μέσου. Πρωταρχικό παράδειγμα ήταν η Αθήνα που συνέδεσε ένα μεγάλο αριθμό διάσπαρτων οικισμών του Αιγαίου και απρόσιτων ακτών της Μεσογείου. Στην ουσία η Αθήνα εξουσίαζε ένα δίκτυο επικοινωνιών. Όμως, αυτό ήταν ταυτόχρονα το δίκτυο με το οποίο διακινούνταν τα βασικά αγαθά της περιοχής, εξουδετερώνοντας έτσι την αφθονία και την ανεπάρκεια που ο συνδυασμός των κλιματικών συνθηκών και η τοπογραφία καθιστούσαν αναπόφευκτες. Αυτός ο έλεγχος της διακίνησης των αγαθών ήταν πάντοτε μία σημαντική πτυχή της μεσογειακής ισχύος σε κάθε περίοδο. Η αναδιανομή μέσω της θάλασσας αποτέλεσε καίριο στοιχείο

³ Carpentier J., Lebrun F., *Ιστορία της Μεσογείου*, εκδ. Πατάκη, Αθήνα, 2009, σελ. 22.

⁴ Horden P., Purcell N., *Μεσόγειος, θαλαττα πονηροδιδάσκαλος*, εκδ. Οδυσσέας, Αθήνα, 2004, σελ. 46.

στη δημιουργία των αρχαίων κρατών και πολιτισμών, ακόμα και στην ανάπτυξη της γεωργίας.

Όσον αφορά την γεωπολιτική σημασία της Μεσογείου, αυτή είχε διαγνωστεί από τα αρχαία χρόνια. Από την εποχή του Αλκιβιάδη, η Αθήνα άρχισε να χαράσσει μία νέα γεωπολιτική στρατηγική για τον χώρο της Μεσογείου. Σύμφωνα με τον Συρακούσιο πολιτικό Ερμοκράτη, μετά την κατάκτηση της Σικελίας, θα ακολουθούσε η κατάκτηση της Βόρειας Αφρικής και η επέκταση προς τη Δυτική Μεσόγειο, που ελεγχόταν από τους Καρχηδονίους⁵. Όπως ήταν φυσικό, η Μεσόγειος και όλος ο περί την Μεσόγειο χώρος έγινε αντικείμενο μελέτης από τους σημαντικότερους θεωρητικούς της γεωπολιτικής, όπως ο Μακίντερ, ο Ράτσελ, ο Πώλ Βιντάλ ντε λα Πλας και ο Ουίλιαμ Ντάβις. Όλοι αυτοί συμφωνούν ότι η Μεσόγειος έχει τεράστια σημασία για τη διαμόρφωση γεωπολιτικής στρατηγικής παγκόσμιου βεληνεκούς.

Κεφ. 5 : Η ανάπτυξη της Αιγύπτου κατά την αρχαιότητα και ο ρόλος των σιτηρών.

Ο Ηρόδοτος χαρακτήριζε την Αίγυπτο ως δώρο του Νείλου. Οι ίδιοι οι αρχαίοι Αιγύπτιοι αποκαλούσαν τη χώρα τους Κέμε, δηλαδή Μαύρη Γη, αναφερόμενοι στην πλούσια λάσπη με την οποία αναρίθμητες πλημμύρες είχαν σκεπάσει τα εδάφη γύρω από το Νείλο και στην οποία οφειλόταν η εξαιρετική της ευφορία⁶. Λόγω των κλιματολογικών συνθηκών της περιοχής, σπάνιες ως μηδαμινές βροχοπτώσεις, σχεδόν μόνιμη ηλιοφάνεια, η σοδειά εξαρτάται εντελώς από την πλημμύρα του Νείλου. Η πλημμύρα είναι αποτέλεσμα των μεγάλων τροπικών βροχών σε περιοχές του μακρινού νότου, δηλαδή αυτών που πέφτουν στην Αβησσυνία από τον Ιούνιο μέχρι τον Σεπτέμβριο, κάνοντας τη στάθμη του Γαλάζιου Νείλου να ανεβαίνει απότομα. Υπάρχουν σημαντικές διακυμάνσεις τόσο στις ημερομηνίες, όσο και στο μέγεθος της πλημμύρας, που στην αρχαία Αίγυπτο, ένας Νείλος με χαμηλή στάθμη μπορεί να σήμαινε λιμό για τον πληθυσμό. Λόγω της απομόνωσής της, η Αίγυπτος, ανάμεσα σε μεγάλες εκτάσεις ερήμου, έπρεπε να στηριχθεί κυρίως στους δικούς της πόρους για να επιβιώσει. Η εντατική καλλιέργεια ήταν η απασχόληση της μεγάλης μάζας του πληθυσμού. Η πλημμύρα προκαλούσε μία προσωρινή διακοπή των αγροτικών

⁵ Καργάκος Ι. Σαράντος, *Μεσόγειος. Η υγρή μοίρα της Ελλάδος και της Ευρώπης*, εκδ. Σιδέρης, Αθήνα, 2007, σελ. 35.

⁶ Gardiner Alan, *Η Αίγυπτος των Φαραώ*, εκδ. Φορμινξ, Αθήνα, 1996, σελ. 43.

εργασιών και έστρεφε τις δραστηριότητες των εργατών στην οικοδομή και τη χειροτεχνία. Τα εδάφη πέριξ του Νείλου ήταν εξαιρετικά γόνιμα, αλλά η πλήρης εκμετάλλευσή του απαιτούσε εντατική και αδιάκοπη εργασία. Μόλις τα νερά υποχωρούσαν, το όργωμα και η σπορά των σιτηρών γινόταν ταυτόχρονα. Η εποχή της συγκομιδής εγκαινίαζε μία περίοδο δραστηριότητας και υπάρχουν πολλές εικόνες που αφορούν τη συλλογή του σιταριού, τη μεταφορά της σοδειάς μέχρι το αλώνι, μετά το λίκνισμα όπου οι γυναίκες είχαν καίριο ρόλο, της μεταφοράς σιταριού οδικώς ή μέσω του ποταμού σε θολωτούς σιτοβολώνες για να αποθηκευτεί. Γενικά, επιδίωκαν να έχουν δύο σοδειές το έτος και η καλοκαιρινή απαιτούσε πιο εντατική εργασία, μιας και η στάθμη του ποταμού κατέβαινε χαμηλότερα. Ένα σημαντικό μέρος της παραγωγής δινόταν ως φόρος.

Η Αίγυπτος, λόγω της γεωγραφικής της θέσης, περικλειόμενης από μεγάλες ερημικές εκτάσεις, υδάτινους όγκους και όροι στο νότιο τμήμα της, ήταν σχετικά προστατευμένη. Ήταν πιο ευάλωτη από την ανατολή, αν και μόνο από μία περιορισμένη έκταση. Ο δρόμος από και προς την Παλαιστίνη βρίσκεται κατά μήκος του βόρειου τμήματος της χερσονήσου του Σινά, μία απόσταση περίπου 145 χιλιομέτρων, πάνω σε μία αμμώδη άνυδρη έρημο. Αυτή η απόσταση όμως ήταν μικρή για να αποτρέψει αυτούς που τους οδηγούσε η ανάγκη ή η όρεξη για πλούτη. Στις πιο λαμπρές στιγμές της ιστορίας της, οι πόροι της Αιγύπτου ήταν ασύγκριτα μεγάλοι. Αν εξαιρέσουμε τις χρονιές όπου η στάθμη του ποταμού ήταν χαμηλή, είχε τρόφιμα σε αφθονία, με κύρια προϊόντα το κριθάρι και ένα είδος σιταριού. Η Αίγυπτος του Παλαιού Βασιλείου δε στρέφεται προς τα έξω παρά μόνο για να κατευθύνει τους ανθρώπους της προς τη Λιβύη, το Σινά, το Λίβανο και τη Νουβία, σε αναζήτηση σπάνιων λίθων, χρυσού, δούλων, μαύρων μισθοφόρων και ξυλείας. Όλα θα αλλάξουν όταν η Αίγυπτος, μπαίνοντας διά της βίας στη διεθνή ζωή της 2^{ης} χιλιετίας π.Χ., θα χρειαστεί να υπερασπίσει τα σύνορά της. Από τότε και μετά, ο στρατός θα καταναλώνει τα μεγαλύτερα αποθέματα σιτηρών⁷. Αν και η γεωργία απαιτούσε αμείωτη φιλοπονία, οι συνθήκες της χώρας ποτέ δεν ήταν τέτοιες ώστε να αναπτυχθεί μεγάλη πολεμική ανδρεία και όποτε αντιμετώπιζε σκληρότερο και πιο πολεμοχαρή αντίπαλο, η Αίγυπτος κατά κανόνα υπέκυπτε.

⁷ Braudel Fernand, *Οι μνήμες της Μεσογείου*, εκδ. Λιβάνη, Αθήνα, 2000, σελ. 127,

Κεφ. 6 : Η κατάκτηση της Αιγύπτου από τους Πέρσες.

Η περιοχή της Μεσοποταμίας ήταν μία από τις πιο εύφορες περιοχές του αρχαίου κόσμου και η κοιτίδα ανάπτυξης των πρώτων πόλεων, κρατών, αυτοκρατοριών. Ένας από τους βασικότερους λόγους ανάπτυξης των περιοχών αυτών ήταν η δυνατότητα δημιουργίας αποθέματος σιτηρών⁸. Η πεδιάδα στην οποία βρίσκεται το έξαρμα των Σουσών αποτελεί προέκταση της προσχωσιγενούς βαβυλωνιακής πεδιάδας, αλλά παρουσιάζει σημαντικές διαφορές ως προς τα φυσικά χαρακτηριστικά. Εξαιτίας της γειτνίασής της με τα βουνά και το ελαφρά μεγαλύτερο υψόμετρό της, οι ποταμοί αποθέτουν μεγάλες ποσότητες χώματος, καθαρισμένου από το αμμοχάλικο, ενώ στη βαβυλωνιακή πεδιάδα φτάνει μόνο μία πολύ λεπτόκοκκη ιλύς. Έτσι το έδαφος είναι περισσότερο ανθεκτικό και η γονιμότητα του σχεδόν ανεξάντλητη. Οι αρχαίοι υποστήριζαν πως οι καλλιέργειες του κριθαριού και του σιταριού στην περιοχή είχαν πολλαπλάσια αποδοτικότητα από τις υπόλοιπες περιοχές⁹. Οι Πέρσες που μετά από συνεχόμενες κατακτήσεις είχαν κυριαρχήσει στην περιοχή, γνώριζαν ότι για την ευημερία της αυξανόμενης αυτοκρατορίας τους έπρεπε να αυξάνονται και τα αποθέματα σιτηρών. Ο Δαρείος, στην αναζήτησή του για μία τοποθεσία για να χτίσει τη δική του πρωτεύουσα, την Περσέπολη, επέλεξε μία πλατύτερη πεδιάδα, 40 χιλιόμετρα πιο κάτω από τις Πασαργάδες. Την πεδιάδα αυτή διέσχιζε ένας ακόμα μεγαλύτερος ποταμός, ο Αράξης, που πότιζε το εύφορο έδαφος της πριν χυθεί στη μεγάλη αλμυρή λίμνη της νοτιοδυτικής Περσίας. Δύο εξάρματα κοντά στις βραχώδεις ανατολικές παρυφές της πεδιάδας κρύβουν τα απομεινάρια προϊστορικών οικισμών, μαρτυρώντας την ύπαρξη παλαιότερων κατοίκων στην περιοχή.

Τον Σεπτέμβριο του 530 με τον θάνατο του Κύρου, ο Καμβύσης απέκτησε τον πλήρη τίτλο του πατέρα του, «Βασιλιάς της Βαβυλώνας, Βασιλιάς των Χωρών». Μετά από αυτό, άρχισε να προετοιμάζει την εισβολή στην Αίγυπτο, την τελευταία από τις τέσσερις μεγάλες αυτοκρατορίες που δεν είχε ακόμα κατακτηθεί και μία περιοχή με τεράστια παραγωγή σιτηρών. Ο Αιγύπτιος Φαραώ Άμασης είχε στηριχτεί στους Έλληνες μισθοφόρους¹⁰ προκειμένου να φέρει σε πέρας ένα αντι-εθνικιστικό και αντι-ιερατικό πρόγραμμα προκαλώντας μεγάλη δυσaráσκεια στη χώρα του. Στο μεταξύ, ο Καμβύσης ζήτησε από τους Φοίνικες να επαναλάβουν τους όρκους πίστης που είχαν

⁸ Watson Adam, *Η εξέλιξη της διεθνούς κοινωνίας*, εκδ. Ποιότητα, Αθήνα, 2010, σελ. 56.

⁹ Olmstead A. T., *Ιστορία της Περσικής Αυτοκρατορίας*, εκδ. Οδυσσέας, Αθήνα, 2002, σελ. 268.

¹⁰ Watson Adam, *Η εξέλιξη της διεθνούς κοινωνίας*, εκδ. Ποιότητα, Αθήνα, 2010, σελ. 87.

δώσει στον πατέρα του και οι φοινικικές αποικίες στην Κύπρο δήλωσαν επίσημα υποταγή στο πρόσωπο του διαδόχου του περσικού θρόνου. Ο έλεγχος αυτού του στόλου ισοδυναμούσε με τον έλεγχο της Μεσογείου κι έτσι τώρα ο Καμβύσης μπορούσε να αρχίσει τη συγκέντρωση των δυνάμεων εισβολής, η οποία έγινε στην πόλη Άκη¹¹. Ο προνοητικός και έμπειρος Άμασης από την πλευρά του είχε συνάψει συμμαχία με τον κυρίαρχο του Αιγαίου, τον τύραννο της Σάμου Πολυκράτη. Ο Πολυκράτης όμως, λόγω των δολοπλοκιών των ευγενών της Σάμου, αναγκάστηκε να αλλάξει στρατόπεδο και να στείλει αντιπροσώπους στην αυλή του Καμβύση για να του προσφέρουν βοήθεια για την εκστρατεία στην Αίγυπτο. Μία άλλη εξέλιξη ήταν η σύγκρουση του αρχηγού των Ελλήνων μισθοφόρων, του Φάνη του Αλικαρνασσεύς, με τον Αιγύπτιο Φαραώ και αυτομόλησε, προσφέροντας πολύτιμες στρατιωτικές πληροφορίες στον πέρση βασιλιά. Για τη διάβαση της ερήμου, οι Πέρσες μίσθωσαν καμήλες από τον βασιλιά των Αράβων (τους Ναβαταίους) για να μεταφέρουν νερό για το στράτευμα. Οι Ναβαταίοι καταλάμβαναν την ακτή από τη Γάζα έως την Ιηνυσό. Αφού πέρασαν την ελώδη Σερβωνίδα λίμνη και το Κάσιο όρος, οι Πέρσες έφτασαν τελικά στο Πηλουσιακό στόμιο του Νείλου, όπου πληροφορήθηκε πως τον Άμαση είχε διαδεχτεί στον θρόνο ο γιος του Ψαμμήνιτος Γ΄. Η αμφίτροπη μάχη που ακολούθησε στο συνοριακό φρούριο του Πηλουσίου, με Έλληνες να πολεμούν και στα δύο στρατόπεδα, έληξε με νίκη των Περσών. Μετά τη νίκη των Περσών, ο ναύαρχος του αιγυπτιακού στόλου, παρέδωσε προδοτικά στους Πέρσες τη στρατηγική πόλη Σάιδα. Όταν στη συνέχεια καταλήφθηκε μετά από πολιορκία και η Ηλιούπολη, ο Ψαμμήνιτος για να διαφύγει, πέρασε στην αντίπερα όχθη του ποταμού και κατέφυγε στη Μέμφιδα. Στις αρχές του 525 αλώθηκε και η Μέμφιδα και ενώ αρχικά ο Ψαμμήνιτος Γ΄ έτυχε καλής μεταχείρισης στη συνέχεια εκτελέστηκε. Στη συνέχεια ο Καμβύσης σχεδίασε μία εκστρατεία κατά της Καρχηδόνας, που βρισκόταν επίσης σε μία πολύ εύφορη περιοχή. Η εκστρατεία όμως αυτή ματαιώθηκε λόγω της άρνησης των Φοινίκων να επιτεθούν σε μία δική τους αποικία. Έτσι ο Καμβύσης συνέχισε την προέλαση ανεβαίνοντας τον Νείλο. Απέσπασε από τις Θήβες την όαση Χάργκα και στη συνέχεια έστειλε κατασκόπους για να συλλέξουν πληροφορίες σχετικά με τους Αιθίοπες. Οι Πέρσες υπέταξαν τους Αιθίοπες που ζούσαν στα σύνορα με την Αίγυπτο αλλά δεν μπόρεσαν να συνεχίσουν πιο βαθιά, γιατί παρά τη δημιουργία των λεγόμενων «Αποθηκών του Καμβύση» στον δεύτερο καταρράκτη του Νείλου, οι προμήθειες δεν

¹¹ Olmstead A. T., *Ιστορία της Περσικής Αυτοκρατορίας*, εκδ. Οδυσσέας, Αθήνα, 2002, σελ. 160-163.

άργησαν να εξαντληθούν. Αυτό μας δείχνει ότι το έδαφος της Αιθιοπίας δεν ήταν κατάλληλο για την παραγωγή σιτηρών, βασική τροφή για τους ανθρώπους, άρα και τη διατήρηση στρατευμάτων. Με την ολοκλήρωση της κατάκτησης, η Αίγυπτος οργανώθηκε σε σατραπεία με το όνομα Μουντράγια και πρωτεύουσα τη Μέμφιδα. Φρουρές για τη φύλαξη των συνόρων διατηρήθηκαν στη Δάφνη, που βρισκόταν στο ανατολικό Δέλτα, στο Λευκό Τείχος, στο σημείο συνάντησης των δύο Αιγύπτων και στην Ελεφαντίνη, κάτω από τον πρώτο καταρράκτη του Νείλου, όπου εγκαταστάθηκε μεγάλος αριθμός εβραίων εμπόρων.

Μετά την κατάκτηση της Αιγύπτου από τον Καμβύση, είχαν γίνει πολλές εξεγέρσεις οι οποίες είχαν αποτύχει. Περίπου το 460 π.Χ. και μετά τις αποτυχημένες προσπάθειες των Περσών να κατακτήσουν τον ελλαδικό χώρο, ο Περικλής συγκέντρωσε ένα στόλο διακοσίων πλοίων με σκοπό να ξεκινήσει νέο πόλεμο με μία εισβολή στην Κύπρο. Όμως, πριν αποπλεύσει ο στόλος, παρουσιάστηκε μία καλύτερη ευκαιρία παρενόχλησης των Περσών. Ο Ίναρος, γιος του Ψαμμήτιχου και επομένως απόγονος της παλαιάς σαϊτικής δυναστείας, είχε δημιουργήσει ένα επισφαλές βασίλειο στην περιοχή των Λιβίων της Μαρείας. Όταν έφτασε η είδηση της επανάστασης στη Βακτρία, σε σύμπραξη με έναν άλλο διεκδικητή του Αιγυπτιακού θρόνου, εκδίωξε τους φοροσυλλέκτες, συγκέντρωσε μισθοφόρους και σύντομα η εξέγερση διαδόθηκε σε ολόκληρη την Αίγυπτο. Στη συνέχεια ο Ίναρος ζήτησε βοήθεια από την Αθήνα. Η συμμαχία με την Αίγυπτο πρόσφερε στους Έλληνες μία νέα σημαντική πηγή δημητριακών, η πρόσβαση στην οποία δεν περιέκλειε κινδύνους, όπως το μακρύ ταξίδι προς τη Νότια Ρωσία μέσω της επικίνδυνης θάλασσας του Ελλησπόντου. Έτσι αποφασίστηκε τα πλοία που προορίζονταν για την Κύπρο να σταλούν στην Αίγυπτο για να βοηθήσουν τους επαναστάτες¹². Στην εξέγερση της Αιγύπτου προστέθηκε μία αθηναϊκή επιδρομή στη Φοινίκη και μία εξέγερση στην Ιουδαία. Μετά την διευθέτηση της εξέγερσης στην Ιουδαία από τους Πέρσες, ως αντίπραξη για τις αθηναϊκές επιχειρήσεις, έστειλαν κάποιον απεσταλμένο, τον Μεγάβαζο, με σκοπό να προσεγγίσει τους Σπαρτιάτες, το 458 π.Χ. Οι Λακεδαιμόνιοι δέχτηκαν τα χρήματα που τους προσέφερε και τα χρησιμοποίησαν για να νικήσουν τους Αθηναίους στην Τανάγρα (457 π.Χ.). Με εξασφαλισμένη πλέον την ασφαλή διάβαση από την Ιουδαία, ο τεράστιος στρατός των Περσών που είχε συγκεντρωθεί, με διοικητές τον Αρτάβαζο και τον Μεγάβυζο, έφτασαν στην Αίγυπτο. Ο Ίναρος τραυματίστηκε στη διάρκεια μίας

¹² Olmstead A. T., *Ιστορία της Περσικής Αυτοκρατορίας*, εκδ. Οδυσσέας, Αθήνα, 2002, σελ. 467-474.

καθοριστικής μάχης, ενώ οι Αθηναίοι απωθήθηκαν από τη Μέμφιδα και κατέφυγαν στην Προσωπίδα, ένα μεγάλο νησί του Δέλτα, όπου παρέμειναν πολιορκούμενοι επί ενάμιση χρόνο¹³. Οι Αθηναίοι, αφού πυρπόλησαν μόνοι τα πλοία τους, άλλοι δραπέτευσαν στην Κυρήνη, ενώ άλλοι παραδόθηκαν με την υπόσχεση ότι θα επιστρέψουν στην Ελλάδα. Στη συνέχεια ακολούθησαν και άλλες εξεγέρσεις στην Αίγυπτο, αλλά λόγω της σημασίας της ως βασικός σιτοβολώνας, οι Πέρσες πάντα την επανακτούσαν, μέχρι τη διάλυση της αυτοκρατορίας τους από τον Μέγα Αλέξανδρο.

Κεφ. 7 : Οι ελληνικές αποικίες στην περιοχή της Μεσογείου, στη Μαύρη Θάλασσα και το εμπόριο των σιτηρών.

Για τους Έλληνες, σε αντίθεση πχ. με τους Φοίνικες, το φαινόμενο του αποικισμού δεν περιορίστηκε ποτέ στην ίδρυση εμπορικών σταθμών. Ουσιαστικά, επρόκειτο για μία άλλη όψη του εκρηκτικού επεκτατικού κινήματος του 8^{ου} π.Χ. αιώνα. Ως αφετηρία μπορεί να είχε την αναζήτηση των μετάλλων, όμως η κατάκτηση και η εκμετάλλευση, κατά την διάρκεια του 8^{ου} και 7^{ου} π.Χ. αιώνα, των καλύτερων καλλιεργήσιμων εδαφών της ανατολικής Σικελίας και της Νότιας Ιταλίας αποδείχθηκε ο πλέον αποτελεσματικός και ειρηνικός τρόπος επίλυσης του κοινωνικο-οικονομικού προβλήματος της στενότητας της γεωργικής γης, που είχε προκαλέσει η σύγχρονη πληθυσμιακή έκρηξη. Ιδιαίτερα οξύ υπήρξε το δημογραφικό πρόβλημα στις άγονες παραθαλάσσιες περιοχές, πχ Αχαΐα, Λοκρίδα, και τα νησιά της Ελλάδας και γενικά πόλεις που δεν είχαν τη δυνατότητα της κατάκτησης νέων εδαφών σε βάρος των γειτόνων τους ή της αντιμετώπισης της κρίσης με το ριζικό επαναπροσανατολισμό της οικονομίας τους, όπως θα κάνει η Αθήνα με την παραγωγή λαδιού και η Χίος και η Θάσος με την παραγωγή κρασιού¹⁴. Αν και οι ελληνικές πόλεις είχαν δημιουργήσει αποικίες στην Ανατολή, το τείχος που δημιούργησαν οι διαδοχικές αυτοκρατορίες της Ανατολής, δεν θα επιτρέψει την επέκταση των ελληνικών δραστηριοτήτων στη συγκεκριμένη περιοχή, με εξαίρεση το εμπόριο μέσα στα όρια των υφιστάμενων εμπορικών σταθμών. Ο ίδιος λόγος που είχε φέρει τους Έλληνες στην ανατολική

¹³ Mosse Claude, *Περικλής, ο εφευρέτης της δημοκρατίας*, εκδ. Παπαδήμα, Αθήνα, 2006, σελ. 87.

¹⁴ Σταϊνχάουερ Γεώργιος, *Ιστορική γεωγραφία του αρχαίου κόσμου*, εκδ. Παπαδήμας, Αθήνα, 2009, σελ. 383.

λεκάνη της Μεσογείου, με πρωτοπόρους τους Ευβοείς, τους οδήγησε στην αναζήτηση του δυτικού δρόμου των μετάλλων.

7.1 : Ο αποικισμός της Μεγάλης Ελλάδας και της Σικελίας.

Οι παλαιότερες αποικίες στη Δύση ιδρύθηκαν από τους Ευβοείς, όχι στην πιο κατάλληλη για καλλιέργεια γη, αλλά σε θέσεις που παρείχαν τις πιο άμεσες ευκαιρίες για εμπόριο με την Ετρουρία, ενώ μία σειρά από σταθμούς εξασφάλιζε την δίοδο μέσω των στενών της Μεσσήνης. Όπως και στην Ανατολή, αρχικά τους αποίκους τους ενδιέφερε η προμήθεια των μετάλλων (σίδηρος, χαλκός, κασσίτερος), κάτι που στη συνέχεια σταδιακά άρχισε να αλλάζει. Τα στάδια του ελληνικού αποικισμού ήταν δύο. Πρώτα, έπρεπε να βρεθεί μία οχυρή θέση και δεύτερο, να διαπιστωθεί αν υπάρχει κοντά καλλιεργήσιμη γη ικανή να θρέψει τη συνεχώς αυξανόμενη κοινότητα και να εξασφαλιστεί η κατοχή της. Μία από της αποικίες που ιδρύθηκαν με βάση την εύφορη γη ήταν η Κύμη. Η Κύμη ιδρύθηκε στην ηπειρωτική ακτή απέναντι στην Ίσχια, σε μία θέση κατάλληλη για μία μονιμότερη εγκατάσταση και καλύτερα εξασφαλισμένη από πλευράς επισιτισμού. Κατά την διάρκεια του 7^{ου} και 6^{ου} αι. π.Χ. απορρόφησε πολλές γειτονικές πόλεις και χάρη στα επίνειά της απέκτησε τον έλεγχο του κόλπου της Νεάπολης και του εμπορίου του Τυρρηνικού πελάγους, τον οποίο και κράτησε έως τη ναυμαχία της Κύμης το 474 π.Χ. Στην άκρη μίας χερσονήσου, που ελέγχει μία μικρή εύφορη πεδιάδα, λίγο νοτιότερα από την Ταορμίνα, οι Ευβοείς ίδρυσαν τη Νάξο. Η Νάξος δεν είχε κάποια ιδιαίτερη ανάπτυξη, λειτουργησε όμως ουσιαστικά ως βάση για την ίδρυση δύο σημαντικότερων αποικιών, των Λεοντίνων και της Κατάνης, με τις οποίες εξασφαλίστηκε ο χαλκιδικός έλεγχος, αντίστοιχα νότια και βόρεια της πλούσιας, χάρη στις προσχώσεις της Αίτνας, πεδιάδας του ποταμού Συμαίθου. Άποικοι της Κύμης έκτισαν και την πόλη Ζάγκλη (αργότερα Μεσσήνη) με κύριο σκοπό τον έλεγχο του διάπλου του στενού. Η πόλη αυτή είχε ένα ωραίο λιμάνι, αλλά καθόλου ενδοχώρα. Την έλλειψη αυτή αναπλήρωσε η ίδρυση της πόλης των Μυλών, 30 χιλιόμετρα δυτικότερα, σε μία βραχώδη χερσόνησο με μία μικρή παράκτια εύφορη πεδιάδα.

Η τελευταία από τις δωρικές εγκαταστάσεις στη Σικελία ήταν η Γέλα στη νότια ακτή του νησιού. Η πόλη κτίστηκε εκτοπίζοντας ένα προηγούμενο οικισμό εντοπίων, σε ένα χαμηλό λόφο κοντά στη θάλασσα, λίγο δυτικότερα από τις εκβολές του ποταμού

Γέλα. Αρχικά, ήταν μία ισχυρή ακρόπολη και έλεγχε μία πλούσια παράλια πεδιάδα. Η περίοδος της μεγαλύτερης ευημερίας της υπήρξε το τέλος του 6^{ου} αιώνα και οι αρχές του 5^{ου} αι. π.Χ. Ο Σελινούντας ήταν επίσης μία από τις πιο πλούσιες πόλεις τις Σικελίας. Ο Σελινούς είχε ένα λιμάνι και έλεγχε μία πλούσια αγροτική περιοχή¹⁵. Στην κατηγορία των καθαρά αγροτικών εγκαταστάσεων ανήκουν, οι σύγχρονες ή και νεότερες των Σικελικών, αποικίες των Αχαιών της ΒΔ Πελοποννήσου, η Σύβαρις, ο Κρότων και το Μεταπόντιον στον κόλπο του Οτράντο και η Ποσειδωνία στην ακτή του Τυρρηνικού πελάγους. Οι αχαϊκές αποικίες έλεγχαν ταυτόχρονα και τους χερσαίους δρόμους που διέσχιζαν τη χερσόνησο, συνδέοντας το Ιόνιο και το Τυρρηνικό πέλαγος, νότια της Κύμης, με παράκαμψη των στενών της Μεσσήνης. Η γνωστή για τον πλούτο της Σύβαρις¹⁶, ιδρύθηκε το 720 π.Χ. η πόλη αυτή εξουσίαζε μία πολύ πλούσια σιτοπαραγωγό πεδιάδα του κόλπου του Οτράντο, σε ένα από τα στενότερα σημεία της ιταλικής χερσονήσου. Λόγω του πλούτου που δημιουργήθηκε από την παραγωγή σιτηρών, έκτισε με τη σειρά της τρεις αποικίες, στην ακτή του Τυρρηνικού πελάγους. Η τελευταία μάλιστα, η Ποσειδωνία, σε απόσταση 80 χιλιομέτρων από την Κύμη, είχε ως σκοπό να σπάσει το ευβοϊκό εμπορικό μονοπώλιο με την Ετρουρία. Η Σύβαρις καταστράφηκε από τον Κρότωνα το 510 π.Χ. μετά την καταστροφή, οι Συβαρίτες κατέφυγαν στις αποικίες τους και τα γόνιμα εδάφη του πλούσιου κάμπου τα εκμεταλλεύονταν οι Κροτωνιάτες έως το 443 π.Χ. Ο Κρότων, που είχε ιδρυθεί λίγο μετά τη Σύβαρι, νοτιότερα, σε ένα ακρωτήριο στις εκβολές του ποταμού Αισάρου, είχε κι αυτός πλούσια αν και όχι τόσο εκτεταμένα εδάφη. Επίσης, το Μεταπόντιο, που ιδρύθηκε περίπου το 700 π.Χ., ήταν μία πόλη χωρίς λιμάνι, αλλά με πολύ πλούσια εδάφη. Μία άλλη γνωστή ελληνική πόλη, ο Τάρας, κτίστηκε πάνω σε μία χερσόνησο, την οποία περιβάλλει μία μεγάλη λιμνοθάλασσα. Η πόλη έλεγχε πλούσια σιτοπαραγωγά εδάφη και διέθετε το καλύτερο λιμάνι στη νότια Ιταλία.

7.2 : Ο αποικισμός του Εύξεινου Πόντου.

Το αρχικό κίνητρο για τον αποικισμό της νότιας και της ανατολικής παραλίας του Εύξεινου Πόντου ήταν πιθανόν και εδώ η δίψα για μέταλλα, ο σίδηρος της βόρειας

¹⁵ Σταϊνχάουερ Γεώργιος, *Ιστορική γεωγραφία του αρχαίου κόσμου*, εκδ. Παπαδήμας, Αθήνα, 2009, σελ. 393.

¹⁶ Horden P., Purcell N., *Μεσόγειος, θαλάττα πονηροδιδάσκαλος*, εκδ. Οδυσσέας, Αθήνα, 2004, σελ. 374.

Μικρής Ασίας, ο χαλκός του Καυκάσου και της Αρμενίας και ο χρυσός της Φάσιος, στον οποίο αναφέρεται ο μύθος του χρυσόμαλλου δέρατος. Ωστόσο, το μεγάλο θέλγητρο της περιοχής του Ευξείνου Πόντου ήταν ο φυσικός πλούτος της. Η πλούσια καλλιεργήσιμη γη της σημερινής Ρουμανίας και Ουκρανίας εγγυόνταν την προμήθεια των σιτηρών, που τόσο είχε ανάγκη ο απειλούμενος με σιτοδεία κόσμος του Αιγαίου. Εκτός από τα πλούσια αποθέματα σιτηρών, υπήρχαν επίσης τα πλούσια αποθέματα ξυλείας της βόρειας ακτής της Μικράς Ασίας και της Θράκης, κατάλληλα και απαραίτητα για τη κατασκευή πλοίων και οικοδομών, καθώς και τα άφθονα ψάρια και αλάτι των εκβολών των ποταμών της ευρύτερης περιοχής¹⁷. Η ίδρυση των πρώτων αποικιών είχε, όπως ήταν φυσικό, ως κύριο σκοπό τον έλεγχο του ευρύχωρου προθαλάμου της Προποντίδος και των στενών περασμάτων στα δύο άκρα της, του Ελλησπόντου και του Βοσπόρου. Ο αποικισμός του Εύξεινου Πόντου είναι μεταγενέστερος αυτού της Μεγάλης Ελλάδος. Η ελληνική διείσδυση στην περιοχή της Μαύρης Θάλασσας άρχισε στο δεύτερο μισό του 7^{ου} αι. και ακολούθησε στο πρώτο μισό του 6^{ου} αι. ένα δεύτερο κύμα. Ωστόσο, οι περισσότερες αποικίες χρονολογούνται στα μέσα του 6^{ου} αιώνα.

Κεφ. 8 : Η ανάπτυξη της Αθήνας και η αλλαγή στρατηγικής των Σπαρτιατών με τη δημιουργία στόλου.

Η αθηναϊκή αυτοκρατορία εδραζόταν σε μία συντριπτική ναυτική υπεροχή, ποσοτική και ποιοτική, που ήταν αποτέλεσμα της αθηναϊκής οικονομικής ισχύος και της παραδοσιακής ενασχόλησης των Αθηναίων με τη θάλασσα. Η Αττική όπως γνωρίζουμε, είναι μία περιοχή λόφων και βουνών, που για το λόγο αυτό δεν ευνοεί την καλλιέργεια σιτηρών, με εξαίρεση τη στενή πεδιάδα των Μεσογείων. Έτσι, τα σιτηρά και άλλα προϊόντα πρώτης ανάγκης έφταναν στον Πειραιά από τα λιμάνια της Μαύρης Θάλασσας, για να καλύψουν τις βασικές ανάγκες των Αθηναίων. Κατά το πρώτο μισό του 5^{ου} αι., η Αθήνα πουλούσε κυρίως αγγεία και λάδι. Τα εξαγόμενα αυτά προϊόντα βοηθούσαν να εξασφαλιστεί ο εφοδιασμός της πόλης σε δημητριακά και σε προϊόντα αναγκαία για την εξάρτηση των πλοίων της¹⁸.

¹⁷ Σταϊνχάουερ Γεώργιος, *Ιστορική γεωγραφία του αρχαίου κόσμου*, εκδ. Παπαδήμας, Αθήνα, 2009, σελ. 399.

¹⁸ Mosse Claude, *Περικλής, ο εφευρέτης της δημοκρατίας*, εκδ. Παπαδήμα, Αθήνα, 2006, σελ. 125.

Η ιδέα της «διπλής ηγεμονίας», δηλαδή αθηναϊκή ηγεμονία στη θάλασσα και σπαρτιατική ηγεμονία στη στεριά, η οποία είχε οπαδούς και στις δύο πόλεις, φαίνεται ότι διαμόρφωνε μία κατάσταση συνύπαρξης, η οποία δεν θα μπορούσε να διατηρηθεί επί μακρόν. Η συνεχιζόμενη αύξηση της αθηναϊκής ισχύος θα προκαλούσε την αντίδραση της Σπάρτης. Για τον λόγο αυτό, ο Θεμιστοκλής προσπάθησε το 479 π.Χ. να εμποδίσει την ανοικοδόμηση των τειχών της Αθήνας. Μετά από μία συνοριακή διαμάχη μεταξύ της Κορίνθου και των Μεγάρων, γύρω στο 460 π.Χ., οι Αθηναίοι εκμεταλλεύτηκαν την ευκαιρία και οχύρωσαν τη Μεγαρίδα και έτσι έφραξαν τον δρόμο του πελοποννησιακού στρατού προς την Αττική¹⁹. Σκοπός της κίνησης αυτής ήταν να εξουδετερωθεί το βασικό πλεονέκτημα των Σπαρτιατών, που ήταν το ισχυρό πεζικό της. Εάν η Σπάρτη ήθελε να διατηρήσει το status μεγάλης δύναμης ήταν αναγκασμένη να αντιδράσει. Αποτέλεσμα ήταν να ξεσπάσει ο Πρώτος Πελοποννησιακός Πόλεμος. Ο σπαρτιατικός στρατός δεν μπόρεσε να παίξει κανένα ρόλο στα πρώτα χρόνια του πολέμου²⁰, λόγω της οχύρωσης της Μεγαρίδας και της ομαλής τροφοδοσίας της Αθήνας με σιτηρά, λόγω της υπεροχής του αθηναϊκού ναυτικού. Την ίδια περίοδο ολοκληρώθηκαν και τα Μακρά Τείχη που συνέδεαν την Αθήνα με το Φάληρο και τον Πειραιά.

Στη συνέχεια ακολούθησε ο Δεύτερος Πελοποννησιακός Πόλεμος (431-404 π.Χ.). Οι στρατηγικοί σχεδιασμοί των δύο αντιπάλων βασιζόνταν για τους Αθηναίους στην στρατηγική της εξουθένωσης και για τους Σπαρτιάτες στην στρατηγική της εκμηδένισης²¹. Η Αθήνα χάραξε μία αμυντική στρατηγική εξουθένωσης, η οποία δίνοντας έμφαση στην οικονομική ισχύ της, είχε ως σκοπό να πείσει τον αντίπαλο ότι δεν μπορούσε να ελπίζει σε μία στρατιωτική νίκη και να τον αναγκάσει να εγκαταλείψει την προσπάθεια. Η στρατηγική της εξουθένωσης βασιζόταν στα ισχυρά μακρά τείχη, στο οικονομικό πλεόνασμα που είχε συσσωρευθεί και στη ναυτική ισχύ που έκανε εφικτή τη συνεχή τροφοδοσία με σιτηρά από τις περιοχές της Αιγύπτου και του Εύξεινου Πόντου. Αντίθετα η Σπάρτη χρησιμοποίησε μία επιθετική στρατηγική εκμηδένισης, προσπαθώντας να επιτύχει τους σκοπούς της με την επιδίωξη μίας αποφασιστικής χερσαίας μάχης. Το πρόβλημα για την Σπάρτη ήταν ότι, ενώ τα τείχη της Αθήνας εξουδετέρωναν το πλεονέκτημα των Σπαρτιατών στις χερσαίες δυνάμεις,

¹⁹ Watson Adam, *Η εξέλιξη της διεθνούς κοινωνίας*, εκδ. Ποιότητα, Αθήνα, 2010, σελ. 118.

²⁰ Mosse Claude, *Περικλής, ο εφευρέτης της δημοκρατίας*, εκδ. Παπαδήμα, Αθήνα, 2006, σελ. 111.

²¹ Κολιόπουλος Κωνσταντίνος, *Η υψηλή στρατηγική της αρχαίας Σπάρτης*, εκδ. Ποιότητα, Αθήνα, 2011, σελ. 198.

η Σπάρτη δεν ήταν ακόμη έτοιμη να πλήξει τις πηγές της Αθηναϊκής ισχύος, δηλαδή το ναυτικό και την αυτοκρατορία. Η πρώτη δεκαετία του πολέμου κατέδειξε το σφάλμα των Σπαρτιατών. Στο πλαίσιο των στρατιωτικών επιχειρήσεων, οι Σπαρτιάτες εισέβαλλαν κάθε χρόνο στην Αττική, καταστρέφοντας τις καλλιέργειες των Αθηναίων, με σκοπό να ανεβάσουν το κόστος του πολέμου, να τους αναγκάσουν να παραδοθούν, αλλά και να πλήξουν το κύρος των Αθηναίων στα μάτια των συμμάχων τους. Επίσης, δεν περίμεναν να συνάψουν συμμαχία με τους Πέρσες και μέσω οικονομικής βοήθειας να δημιουργήσουν ναυτικό που θα μπορούσε να ανταγωνιστεί το αντίστοιχο αθηναϊκό²². Μετά την καταστροφή των Αθηναίων στη Σικελία το 413 π.Χ., η ισορροπία ισχύος μεταβλήθηκε προς όφελος των Σπαρτιατών. Η συμμαχία της Σπάρτης με τους Πέρσες που ακολούθησε, έδωσε την ευκαιρία στους Πέρσες να ανακτήσουν τον έλεγχο των μικρασιατικών παραλίων που ανήκαν στην αθηναϊκή αυτοκρατορία και στους Σπαρτιάτες την οικονομική δυνατότητα να κατασκευάσουν ισχυρό στόλο. Η νίκη του Λυσάνδρου επί του αθηναϊκού στόλου στους Αιγός Ποταμούς το 405 π.Χ., αποτέλεσε το καθοριστικό πλήγμα του πολέμου. Οι Αιγός ποταμοί είναι αρχαία κωμόπολη στην ανατολική Θράκη στη χερσόνησο της Καλλίπολης απέναντι από τη Λάμψακο και ο ομώνυμος ποταμός διέρχεται στην περιοχή. Κοντά στις εκβολές του ποταμού, στον όρμο των Αιγός ποταμών όπου είχαν προσορμίσει οι Αθηναίοι, έλαβε χώρα η σημαντικότερη ναυμαχία. Ο Σπαρτιάτης στρατηγός Λύσανδρος, που είχε αναλάβει το αξίωμα του στρατηγού για δεύτερη φορά, εξέπλευσε από τη Ρόδο προς τον Ελλήσποντο. Επέλεξε αυτήν την κίνηση του στόλου του για να αποτρέψει να περνούν τα εμπορικά πλοία που τροφοδοτούσαν με σιτηρά προερχόμενα από την περιοχή του Εύξεινου Πόντου την Αθήνα, που βρισκόταν σε συνθήκες πολιορκίας από ξηράς. Οι Σπαρτιάτες οχυρωμένοι στη Δεκέλεια πολιορκούσαν την Αθήνα από ξηράς και για δέκα χρόνια μέχρι τη ναυμαχία στους Αιγός ποταμούς είχαν αποκλείσει τον εφοδιασμό των Αθηναίων με τρόφιμα και άλλα αναγκαία από τη στεριά αφήνοντας μόνο τις θαλάσσιες διόδους. Ο ανεφοδιασμός και η επιβίωση εξασφαλιζόταν με τον εμπορικό στόλο της πόλης – κράτους των Αθηνών και η προέλευση των προϊόντων ήταν από τη Θράκη και τον Εύξεινο Πόντο. Αυτές τις διόδους στόχευε να αποκλείσει ο Λύσανδρος με την προώθηση του στόλου του προς

²² Watson Adam, *Η εξέλιξη της διεθνούς κοινωνίας*, εκδ. Ποιότητα, Αθήνα, 2010, σελ. 121.

τον Ελλήσποντο και να προκαλέσει σιτοδεία στην Αθήνα. Μετά την ναυμαχία, η Αθήνα αποκλείστηκε και από τη θάλασσα και τελικά παραδόθηκε το επόμενο έτος.

Κεφ. 9 : Η κατάκτηση της Αιγύπτου από τον Μ. Αλέξανδρο.

Μετά την κατάληψη της Τύρου, το 332 π.Χ., ο Αλέξανδρος περίμενε μία αποφασιστική μάχη με τον Δαρείο, η οποία θα του εξασφάλιζε δια παντός την κυριαρχία στην Ασία. Εφόσον μία τέτοια μάχη δεν μπορούσε να διεξαχθεί, μέχρι ο Δαρείος να συγκεντρώσει ένα ακόμη στρατό, η Αίγυπτος αποτελούσε τον πιο επωφελή αντικειμενικό σκοπό του Αλεξάνδρου. Η Αίγυπτος ήταν η νοτιοδυτική επαρχία της αυτοκρατορίας, αλλά πέραν τούτου, καθώς οι Αιγύπτιοι ήταν σφοδρά αντιτιθέμενοι στην περσική κυριαρχία, αν ο Αλέξανδρος καταλάμβανε την Αίγυπτο, θα μπορούσε για άλλη μια φορά να παίξει τον ρόλο του ελευθερωτή και να εμφανιστεί ως ο υπερασπιστής των καταπιεσμένων λαών. Επιπλέον, ήταν στρατηγική αναγκαιότητα για τον Αλέξανδρο να αφήσει μία ασφαλή και ικανοποιημένη Αίγυπτο στα νώτα του, καθώς με τον τρόπο αυτό θα ολοκλήρωνε τον έλεγχο του στην ανατολική Μεσόγειο. Τέλος, καθώς η Αίγυπτος ήταν ένας από τους μεγαλύτερους σιτοβολώνες, η κατοχή της θα βοηθούσε πολύ στην επίλυση του μόνιμου προβλήματος της έλλειψης τροφίμων στην Ελλάδα, κάτι που ιδίως στην Αθήνα αποτελούσε μόνιμη αιτία κοινωνικής και πολιτικής αναταραχής²³. Επειδή η κατοχή της Αιγύπτου έπρεπε να ολοκληρωθεί πριν ο Δαρείος εμφανιστεί ξανά στο πεδίο της μάχης, για άλλη μια φορά ο χρόνος κατέστη ο αποφασιστικός παράγοντας. Μετά την πτώση της Τύρου, ο Αλέξανδρος άφησε τον Παρμενίωνα να επιβλέπει τη διοίκηση της Συρίας και προωθήθηκε προς νότο. Στη Γάζα, το συνοριακό φρούριο που φρουρούσε τη νότιο Συρία, συνάντησε σθεναρή αντίσταση και η πολιορκία της τον καθυστέρησε για δύο μήνες. Από τη Γάζα ο Αλέξανδρος ακολούθησε την ακτή προς το Πηλούσιο, το συνοριακό φρούριο της Αιγύπτου στην ανατολική εκβολή του Νείλου, όπου τον περίμενε ο στόλος²⁴. Η Αίγυπτος έπεσε στα χέρια του Αλεξάνδρου χωρίς μάχη. Στη Μέφιδα, ο Αλέξανδρος στέφθηκε επίσημα βασιλιάς της Αιγύπτου και έγινε φαραώ στα μάτια του λαού. Μετά την κατάληψη της Αιγύπτου, ο Αλέξανδρος ξεκίνησε με μία μικρή ομάδα κατά μήκος

²³ Fuller J.F.C., *Η ιδιοφυής στρατηγική του Μεγάλου Αλεξάνδρου*, εκδ. Ποιότητα, Αθήνα, 2004, σελ. 193.

²⁴ Bosworth A. B., *Κατακτήσεις και αυτοκρατορία του Μεγάλου Αλεξάνδρου*, εκδ. Οδυσσέας, Αθήνα, 1998, σελ. 125.

της ακτής και έφτασε στο Παραιτόνιο (Ματρούχ), περίπου 320 χιλιόμετρα δυτικά της Αλεξάνδρειας²⁵. Εκεί έλαβε και αποδέχθηκε την προσφορά συμμαχίας της ελληνικής αποικίας Κυρήνης, μίας επίσης εύφορης περιοχής.

Κεφ. 10 : Η σημασία των σιτηρών για την Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία.

Η ρωμαϊκή αυτοκρατορία είχε καταφέρει να εξαπλωθεί σε όλα τα εδάφη γύρω από την Μεσόγειο, καθιστώντας την έτσι μία ρωμαϊκή λίμνη. Για την διατήρηση της πολυπληθούς αυτοκρατορίας, αλλά και για τη συνεχή και ομαλή τροφοδοσία των λεγεώνων που εκστράτευαν παντού δινόταν ιδιαίτερη σημασία στην επάρκεια των σιτηρών.

10.1 : Η σημασία της Σικελίας και της Σαρδηνίας για τη Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία.

Η Σικελία διατήρησε ακόμη στην αυτοκρατορική περίοδο τη μορφή της οικονομίας και το ρόλο που είχε αρχής επιβληθεί στην αρχαιότερη αυτή ρωμαϊκή επαρχία. Εξακολουθούσε να είναι ένας από τους κύριους σιτοβολώνες της Ρώμης. Μέσα σ' αυτό το πνεύμα, οι Ρωμαίοι δεν έκαναν καμία προσπάθεια για την αστικοποίηση του εσωτερικού και του δυτικού, φοινικικού, τμήματος του νησιού. Επίσης, δεν έπραξαν σχεδόν τίποτα για την αναγέννηση των παλαιών ελληνικών πόλεων, οι οποίες είχαν θιγεί από την επανάσταση των δούλων και τους ρωμαϊκούς εμφυλίους πολέμους. Καθ' όλη τη διάρκεια της ρωμαϊκής κατάκτησης, μόνο λίγες πόλεις ακμάζουν, όπως τα μεγάλα λιμάνια του εξαγωγικού εμπορίου δημητριακών, μαλλιού και θειαφίου, που ενισχύονται με Ρωμαίους αποίκους. Ωστόσο, οι περισσότερες από αυτές είναι υποχρεωμένες να παραδίδουν ως φόρο στη Ρώμη το 10% της παραγωγής. Τέλος, η γη που δεν άνηκε στις πόλεις είχε χαρακτηριστεί ως δημόσια γη και μισθωνόταν από τους Ρωμαίους αποίκους. Τη διαχείριση του καρπού, που παραδιδόταν από τους μισθωτές, την είχε ειδική υπηρεσία. Υπήρχαν, επίσης, τεράστια κτήματα, που ανήκαν στον αυτοκράτορα και σε μέλη της αυτοκρατορικής οικογένειας. Παρόμοια ήταν και η εικόνα της Σαρδηνίας, που υπήρξε στο παρελθόν ο μεγάλος σιτοβολώνας της

²⁵ Fuller J.F.C., *Η ιδιοφυής στρατηγική του Μεγάλου Αλεξάνδρου*, εκδ. Ποιότητα, Αθήνα, 2004, σελ. 196.

Καρχηδόνας. Οι μοναδικές πόλεις, λιμάνια εξαγωγής των σιτηρών και των μεταλλευμάτων που εξορύσσονταν εκεί, ήταν η Caralis και η ρωμαϊκή αποικία Turtis.

10.2 : Η κατάκτηση της Αιγύπτου από τους Ρωμαίους και η ανάπτυξη της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας.

Σύμφωνα με το με το ειδικό καθεστώς που επέβαλε από την αρχή (30 π.Χ.) ο Αύγουστος, η Αίγυπτος δεν αποτελεί ρωμαϊκή επαρχία, αλλά προσωπική ιδιοκτησία του εκάστοτε αυτοκράτορα, ο οποίος με αυτό τον τρόπο ελέγχει το ζωτικής σημασίας σιτοβολώνα της Ρώμης²⁶. Ο αυτοκράτορας διοικούσε μέσω ενός praefectus προερχόμενου από την τάξη των ιππέων και όχι από την τάξη των συγκλητικών, στα μέλη της οποίας δεν επιτρεπόταν να επισκεφτούν την Αίγυπτο χωρίς την άδεια του αυτοκράτορα. Ο praefectus της Αιγύπτου είχε εξουσίες ανθυπάτου. Νομοθετούσε με διατάγματα, καθόριζε το ύψος του φόρου, διεύθυνε την απογραφή και την επιστράτευση, αλλά όχι και το στρατό των αρχικά τεσσάρων – από τον Τραϊανό μόνο μίας – λεγεώνων²⁷. Η Αίγυπτος είναι μοιρασμένη σε τρία μεγάλα διαμερίσματα, το Δέλτα, την Επτανομίδα και τη Θηβαΐδα. Τα διαμερίσματα αυτά διοικούνται από Ρωμαίους ιππείς, τους επιστρατήγους, ενώ η τοπική διοίκηση είναι στα χέρια Ελλήνων στρατηγών. Ο Αύγουστος διατήρησε το πτολεμαϊκό σύστημα διοίκησης, φορολογίας και οικονομικής διαχείρισης, και το ελληνικό διοικητικό προσωπικό, εκτός από τους Ρωμαίους επικυρίαρχους διοικητές. Επίσης, διατηρήθηκε η ισχύουσα επί των Πτολεμαίων αυστηρή διάκριση των κοινωνικών ρόλων. Λόγω του συστήματος αυτού, δυνατότητες κοινωνικής ανόδου υπήρχε μόνο μέσα από το ιερατείο, το στρατό και την δημοσιοϋπαλληλική καριέρα, που είχαν ως προϋπόθεση την πλήρη ελληνοποίηση, γεγονός εξαιρετικά σπάνιο. Για το λόγο αυτό καταβλήθηκε μεγάλη προσπάθεια για την ενδυνάμωση της οικονομικής θέσης του ελληνικού αγροτικού στοιχείου των παλαιών κληρούχων, το οποίο ενισχύθηκε με την εγκατάσταση εκατοντάδων Ρωμαίων βετεράνων και ιδιωτών, στους οποίους δόθηκε η δυνατότητα, έναντι συμβολικής τιμής, για την αγορά και την αξιοποίηση της χέρσας γης, ένα μεγάλο μέρος της οποίας προέρχεται από την κρατικοποίηση της περιουσίας των ναών ή είναι κληρουχική γη που είχε καταπατηθεί από τα ιερά. Με τον σκοπό αυτό, η ρωμαϊκή διοίκηση ήθελε να

²⁶ Watson Adam, *Η εξέλιξη της διεθνούς κοινωνίας*, εκδ. Ποιότητα, Αθήνα, 2010, σελ. 186.

²⁷ Σταϊνχάουερ Γεώργιος, *Ιστορική γεωγραφία του αρχαίου κόσμου*, εκδ. Παπαδήμας, Αθήνα, 2009, σελ. 673.

επιτύχει, ταυτόχρονα με την αξιοποίηση χέρσων εδαφών και την αύξηση της παραγωγής σιτηρών για την εξασφάλιση της διατροφικής ασφάλειας της αυτοκρατορίας.

10.3 : Η οργάνωση του επισιτισμού της Ρώμης.

Ένα μεγάλο, ως προς την πολιτική του σημασία, θέμα ήταν αυτό του επισιτισμού του πληθυσμού της Ρώμης. Η τροφοδοσία της Ρώμης επιβάλλεται στις επαρχίες ως υποχρεωτικός φόρος σε είδος. Οι ανάγκες σε σιτάρι ανέρχονταν σε 60.000.000 μοδίους (περίπου 1.750.000 εκατόλιτρα), από τα οποία 20.000.000 προμήθευε η Αίγυπτος και 40.000.000 η Αφρική²⁸. Σε περίπτωση σιτοδείας η προμήθεια σιταριού βάραινε τη Γαλατία και τη Γερμανία. Το σιτάρι μεταφερόταν από τις συντεχνίες των *navicularii* με πλοία στην Όστια και στους Ποτιόλους και από εκεί μέσω του ποταμού στη Ρώμη. Στη συνέχεια συγκεντρωνόταν στις κεντρικές σιταποθήκες του Τίβερη και σε άλλες μικρότερες στα διαμερίσματα της πόλης. Η διανομή, η πώληση σε τιμή εμπορίου ή σε καθορισμένη τιμή (σε έκτακτες περιπτώσεις), όπως και η δωρεάν διανομή, ήταν υπόθεση του κράτους. Ταυτόχρονα, με την κεντρική διαχείριση, υπήρχε και το ελεύθερο εμπόριο. Το γραφείο της αρμόδιας υπηρεσίας βρισκόταν κοντά στις σιταποθήκες της αριστερής όχθης του Τίβερη. Για ένα διάστημα –από τον Αύγουστο έως τον Κλαύδιο– ανεξαρτητοποιήθηκε από την ειδική υπηρεσία που ήταν αρμόδια για τις μηνιαίες διανομές. Η δημόσια πρόνοια συνίσταται στη μηνιαία, δωρεάν ή σε μειωμένη τιμή, διανομή σίτου σε έναν αριθμό 200.000 δικαιούχων, βάσει των καταλόγων κάθε φυλής. Ο αριθμός των δικαιούχων είχε καθοριστεί από την εποχή του Αυγούστου. Η διανομή σίτου πραγματοποιούνταν στα 45 γραφεία της στοάς *Minicia*, βάσει ενός δελτίου, στο οποίο ήταν σημειωμένο το όνομα, το επώνυμο και η κατοικία του δικαιούχου, αριθμός του γραφείου και η μέρα διανομής. Ο τρόπος μοιράσματος του ψωμιού άλλαξε με το πέρασμα του χρόνου. Το ψωμί μοιραζόταν τον 3^ο αι. π.Χ. στις σιταποθήκες και τον 4^ο αι. μ.Χ. στο φούρνο κάθε γειτονιάς. Από το Σεπτίμιο Σεβήρο στη μηνιαία διανομή σιταριού προστίθεται και αυτή του λαδιού, ενώ ο Αυρηλιανός επεκτείνει το σύστημα παροχών με τη δωρεάν διανομή ψωμιού, κρέατος, άλατος, και κρασιού σε μειωμένη τιμή, ενώ παράλληλα προχωρεί

²⁸ Σταϊνχάουερ Γεώργιος, *Ιστορική γεωγραφία του αρχαίου κόσμου*, εκδ. Παπαδήμας, Αθήνα, 2009, σελ. 563.

στην κρατικοποίηση όλων των εμπλεκόμενων συντεχνιών. Το σιτάρι μεταφερόταν στους μύλους που βρίσκονταν στους πρόποδες του λόφου Janiculum και εν συνεχεία από τη συντεχνία των catabolenses στους φούρνους, όπου παραδιδόταν στη συντεχνία των pistores. Οι σιταποθήκες ανέρχονταν, τον 4^ο αι. μ.Χ., περίπου σε 330 και ήταν κατανομημένες ανά 16-27 στα διαμερίσματα της πρωτεύουσας. Αντίστοιχος, από 15-24 ανά περιοχή, ήταν και ο αριθμός των δημόσιων αρτοποιείων.

Η οικονομική ανάπτυξη της Ιταλίας υπήρξε η φυσική συνέπεια της τεράστιας αύξησης των αναγκών και των αντίστοιχων επενδύσεων στην αγροτική παραγωγή. Οι περισσότερες περιοχές της Ιταλίας, κυρίως η Καμπανία, εξειδικεύτηκαν στην αμπελοκαλλιέργεια και στην ελαιοκομία. Με την πάροδο του χρόνου και την επέκταση της αυτοκρατορίας προς όλες τις κατευθύνσεις, οι καλλιέργειες αυτές κατέστησαν μη ανταγωνιστικές. Μία άλλη δυσάρεστη συνέπεια της στροφής των επαρχιών σ' αυτές τις εμπορικές καλλιέργειες υπήρξε η μείωση της παραγωγής των σιτηρών και η αναβίωση του φάσματος της σιτοδείας στις πόλεις της αυτοκρατορίας καθώς η Ρώμη και ο στρατός είχαν δεσμεύσει την παραγωγή των μεγάλων σιτοβολώνων της Αφρικής και της Αιγύπτου, από όπου μάλιστα απαγορευόταν η εξαγωγή σίτου σε άλλη πόλη χωρίς αυτοκρατορική άδεια, ενώ το σιτάρι των περιοχών του Εύξεινου Πόντου προοριζόταν αποκλειστικά για την τροφοδοσία του στρατού του Δούναβη²⁹. Για τη μερική επίλυση του προβλήματος, επιβλήθηκαν περιοριστικά μέτρα στις επαρχίες, εις βάρος της αμπελοκαλλιέργειας και της καλλιέργειας ελιάς, με μερική μόνο επιτυχία. Για παράδειγμα, η νομοθεσία του Δομητιανού για τον περιορισμό της αμπελοκαλλιέργειας εφαρμόστηκε μόνο στην Αφρική, στις παραδουνάβιες χώρες, τη βόρεια και κεντρική Γαλατία και την Ισπανία.

Κεφ. 11 : Η εξόρμηση των Αράβων και η σημασία της Μικράς Ασίας για την Βυζαντινή Αυτοκρατορία.

Ο 7^{ος} αιώνας με την εμφάνιση του Ισλάμ αποτελεί μία τομή στην ιστορία της Μεσογείου. Μέσα σε λίγα χρόνια, οι Άραβες συντρίβουν την Περσική Αυτοκρατορία και καταλαμβάνουν τις πιο πλούσιες επαρχίες της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας, τη Συρία και την Αίγυπτο. Οι αραβικές κατακτήσεις είναι καταρχήν χερσαίες και ο

²⁹ Σταϊνχάουερ Γεώργιος, *Ιστορική γεωγραφία του αρχαίου κόσμου*, εκδ. Παπαδήμας, Αθήνα, 2009, σελ. 619.

κεραυνοβόλος χαρακτήρας τους άφησε κατάπληκτους τους σύγχρονους ιστορικούς³⁰. Στα νότια της Βυζαντινής αυτοκρατορίας απλώνονταν οι επαρχίες της Συρίας και της Αιγύπτου. Σ' αυτές, η βυζαντινή κυριαρχία απειλούνταν με πολλούς τρόπους. Ο πληθυσμός, αραμαϊκός στη μία, κοπτικός στην άλλη, ήταν ξένος προς τους Έλληνες στη γλώσσα και σε μικρότερο βαθμό στον πολιτισμό. Επίσης, είχε αγανακτήσει απέναντι στη βυζαντινή κυριαρχία, τόσο εξαιτίας του συντριπτικού βάρους της φορολογίας όσο και λόγω των διώξεων κατά όσων παρέκκλιναν από την ορθόδοξη πίστη της Αυτοκρατορίας. Στην Παλαιστίνη, οι Εβραίοι υπέφεραν περισσότερο από την βυζαντινή καταπίεση. Μεταξύ των ετών 602 και 628, ξέσπασε ο τελευταίος από μία σειρά περσοβυζαντινών πολέμων. Κατέληξε σε νίκη των βυζαντινών, αλλά άφησε και τα δύο εμπόλεμα μέρη εξαντλημένα και εξασθενημένα. Η επιρροή των Βυζαντινών και στα γόνιμα παραλιακά εδάφη της, είχε αποκατασταθεί μόνο μετά την ήττα των Σασσανιδών, αλλά παρέμενε εύθραυστη. Οι Άραβες που είχαν εισβάλει στις δύο αυτοκρατορίες δεν ήταν απλώς μία φυλετική ορδή όσο μία οργανωμένη δύναμη³¹. Από το 633 μ.Χ. και μετά, άρχισαν οι αραβικές επιδρομές στη Συρία. Ο Ηράκλειος προσπάθησε να διατηρήσει την βυζαντινή κυριαρχία στη Συρία με την οργάνωση νέου στρατού για την εκδίωξη των Αράβων. Όμως τον Ιούλιο του 636 μ.Χ., οι Άραβες πέτυχαν συντριπτική νίκη εναντίον των Βυζαντινών στον ποταμό Γιαρμούκ.

Μετά την ήττα αυτή, οι Βυζαντινοί εγκατέλειψαν ολόκληρη τη Συρία και την Παλαιστίνη, με εξαίρεση τα δύο οχυρωμένα προπύργια στην Καισάρεια και την Ιερουσαλήμ³². Μετά την κατάκτηση της Συρίας, τα αραβικά στρατεύματα κατέκτησαν και το Ιράκ. Η προέλαση συνεχίστηκε βόρεια, μέσω της Συρίας και του Ιράκ για να συναντηθούν στη Μεσοποταμία και να ολοκληρώσουν την κατάκτηση της Εύφορης Ημισελήνου. Σύμφωνα με την αραβική παράδοση, η εισβολή στην Αίγυπτο άρχισε παρά την θέληση του Χαλίφη, σαν μία έκφραση αγανάκτησης ενός Άραβα στρατιωτικού ηγέτη. Στην Αίγυπτο, όπως και στη Συρία, η κατάσταση ήταν ευνοϊκή. Οι Κόπτες ήταν έντονα απογοητευμένοι από την ελληνική ηγεσία και έτοιμοι να βοηθήσουν τους εισβολείς. Στα τέλη του 639 μ.Χ., οι Άραβες έφτασαν στην αιγυπτιακή μεθοριακή πόλη του Αλ – Αρίς με μία δύναμη ιππικού, την οποία κατέκτησαν εύκολα. Στη συνέχεια κατακτήθηκε το Πηλούσιο, ενώ το 640 μ.Χ. μόνο η Αλεξάνδρεια είχε

³⁰ Carpentier J., Lebrun F., *Ιστορία της Μεσογείου*, εκδ. Πατάκη, Αθήνα, 2009, σελ. 159.

³¹ Hourani Albert, *Η ιστορία του αραβικού κόσμου*, εκδ. Ψυχογιός, Αθήνα, 2009, σελ. 50.

³² Lewis Bernard, *Οι Άραβες στην Ιστορία*, εκδ. Γκοβόστη, Αθήνα, 1993, σελ. 59.

απομείνει στους βυζαντινούς. Με την πάροδο ενός έτους, η πόλη παραδόθηκε και οι βυζαντινοί, παρά τις προσπάθειες μέσω θαλάσσης για να αποκτήσουν πάλι τον έλεγχο, αποσύρθηκαν οριστικά από την Αίγυπτο το 646 μ.Χ. μετά την κατάληψη της Αιγύπτου και την εγκατάσταση της αραβικής διοίκησης, ο Χαλίφης Ομάρ απαίτησε και τελικά στάλθηκαν σιτηρά στη Μεδίνα και, όπως γινόταν με το Βυζάντιο, η Αίγυπτος έγινε για αρκετό διάστημα ο σιτοβολώνας όλης της Χετζάζης³³.

Αρχικά οι μεγάλες κατακτήσεις αποτέλεσαν μία επέκταση όχι του Ισλάμ αλλά του αραβικού έθνους, που αναγκάστηκε από την πίεση του υπερπληθυσμού στην χερσόνησο για να αναζητήσει διέξοδο στις γειτονικές περιοχές. Σημαντικό ρόλο έπαιξε, όπως και στην περίπτωση του Αιγαίου, η αδυναμία παροχής τροφής του αυξανόμενου πληθυσμού. Η γειτνίαση της αραβικής χερσονήσου με τις γόνιμες περιοχές της Μεσοποταμίας, της Συρίας και της Αιγύπτου, με τους γόνιμους σιτοβολώνες, έδωσε τη δυνατότητα στους Άραβες για μόνιμη εγκατάσταση και για να εδραιώσουν την αυτοκρατορία τους. Μετά την κατάκτηση, οι Άραβες διατήρησαν τους φορολογικούς μηχανισμούς που υπήρχαν, ενώ ιδιοποιήθηκαν μόνο τις εκτάσεις γης που ήταν ιδιοκτησία του βυζαντινού κράτους.

Μετά την απώλεια των πλούσιων και γόνιμων επαρχιών από τους Άραβες, αλλά και από άλλες δοκιμασίες στα υπόλοιπα σύνορά της, η Βυζαντινή αυτοκρατορία αντιμετώπισε μία σοβαρή οικονομική και δημογραφική κρίση. Η Βυζαντινή αυτοκρατορία αμύνθηκε συσπειρωμένη γύρω από τον κεντρικό πυρήνα της, προωθώντας τον εξελληνισμό, την αγροτικοποίηση και τη στρατικοποίηση. Η αγροτικοποίηση των επαρχιών που παρέμειναν βυζαντινές, άρχισε από τη Μικρά Ασία που έγινε η καρδιά της αυτοκρατορίας. Από τη μία μεριά έχουμε τη μείωση της σημασίας των πόλεων, την παρακμή του εμπορίου και πολιτική αστάθεια που συνδέονται με την γενικότερη κρίση που ταλανίζει την αυτοκρατορία. Από την άλλη πλευρά υπήρξε ένα αυξανόμενο ενδιαφέρον για την ύπαιθρο. Η Αυτοκρατορία, έχοντας στερηθεί του σιτοβολώνες της Αφρικής, της Αιγύπτου και της Συρίας, όφειλε να αναδιοργανώσει την παραγωγή της³⁴. Η ανάγκη αυτή εκφράστηκε από μία πολιτική ευνοϊκή απέναντι στους μικροϊδιοκτήτες της υπαίθρου και από τη ζωτικότητα των κοινοτήτων της υπαίθρου. Με την αγροτικοποίηση συνδέεται και η στρατικοποίηση. Εγκαταλείποντας τον παλιό ρωμαϊκό κανόνα της διάκρισης μεταξύ των στρατιωτικών

³³ Shaban M. A., *Ισλαμική Ιστορία. Μία νέα ερμηνεία*, Τόμος Ι, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα, 2006, σελ. 90.

³⁴ Carpentier J., Lebrun F., *Ιστορία της Μεσογείου*, εκδ. Πατάκη, Αθήνα, 2009, σελ. 165.

και των πολιτικών αρχών, εισάγει το καθεστώς των «Θεμάτων». Στις νέες αυτές διοικητικές περιφέρειες, ο διοικητής αναλαμβάνει πολιτικά και στρατιωτικά καθήκοντα και διοικεί ντόπια στρατεύματα που συγκροτούνται από πολεμιστές-χωρικούς. Η άμυνα των πληθυσμών ανατέθηκε σε ντόπιους πληθυσμούς και έτσι εξασφαλίστηκε καλύτερα. Με τον τρόπο αυτό, οι βυζαντινοί θέλησαν να ενδυναμώσουν τη σχέση του υπηκόου με τη γη-ιδιοκτησία και να γίνει πιο παραγωγικός. Ακόμη, το Βυζάντιο εξοικονόμησε το μισθό των μισθοφόρων που χρησιμοποιούσε και άδειαζαν τα αποθέματα και τα ταμεία του. Τέλος, για να ενισχύσουν την πληθυσμιακή και οικονομική βάση της Μικράς Ασίας, η βυζαντινές κυβερνήσεις μετέφεραν σλαβικούς πληθυσμούς από τα Βαλκάνια στη Μικρά Ασία³⁵. Εκτός από την εισαγωγή νέου εργατικού δυναμικού για την καλλιέργεια των εδαφών, δημιουργούνταν ταυτόχρονα και νέες βάσεις στρατολόγησης οπλιτών.

Κεφ. 12 : Η εξάπλωση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και η σημασία των σιτηρών για τη διατήρησή της.

Με την εξάπλωση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας κατά τον 14^ο και 15^ο αι., εκτός από τις επεκτατικές κινήσεις εις βάρος της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας, οι Οθωμανοί είχαν εμπορικό ανταγωνισμό με τα ιταλικά κράτη. Η Βενετία προσπάθησε να ισχυροποιήσει τη θέση της απέναντι στην καινούργια δύναμη υιοθετώντας με τη σειρά της επιθετική τακτική. Κατέλαβε όσα παραλιακά εδάφη αντιμετώπιζαν την απειλή των Οθωμανών. Με τον τρόπο αυτό, κατά τη διάρκεια του 14^{ου} και του 15^{ου} αι. κατέλαβαν τα στρατηγικότερα σημεία της Αλβανίας, της Πελοποννήσου και του Ιονίου Πελάγους. Επιπλέον κυριεύσαν πολλά νησιά του Αιγαίου και το 1489 την Κύπρο. Οι Οθωμανοί για να αντιμετωπίσουν τους Βενετούς χρησιμοποίησαν ποικίλες τακτικές, όπως οικονομικά μέσα. Ανανέωσαν τα εμπορικά τους προνόμια και τους έδωσαν την άδεια να εμπορεύονται το σιτάρι, κίνηση που τους έπεισε να προβούν σε παραχωρήσεις και να αναστείλουν τις πολεμικές τους επιχειρήσεις εναντίον των Οθωμανών³⁶. Μιας και το σιτάρι της Μικράς Ασίας, της Μακεδονίας, της Θράκης και της Θεσσαλίας αποτελούσε πόρο ζωής όχι μόνο της Βενετίας, αλλά και ολόκληρης της

³⁵ Παπασωτηρίου Χαράλαμπος, *Βυζαντινή υψηλή στρατηγική, 6^{ος}-11^{ος} αιώνας*, εκδ. Ποιότητα, Αθήνα, 2011, σελ. 140.

³⁶ Ιναλτζικ Χαλίλ, *Η Οθωμανική Αυτοκρατορία. Η κλασική εποχή, 1300-1600*, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 1995, σελ.233.

κοιλάδας του Πάδου, ο Βαγιαζήτ ο Α' μπόρεσε να χρησιμοποιήσει το εμπόριο του σιταριού ως όργανο μίας επιδέξιας εξωτερικής πολιτικής. Ο Μεχμέτ ο Β', για να συμφιλιωθεί με τους Βενετούς πριν από την πολιορκία της Κωνσταντινούπολης και να διαλύσει τις υποψίες τους, τους επέτρεψε να εξάγουν σιτάρι. Μετά την άλωση της Πόλης, δεν δίστασε να συνάψει με τους Βενετούς συμφωνία διομολογήσεων, επιτρέποντας τους να εμπορεύονται ελεύθερα στα εδάφη της Αυτοκρατορίας με έναν τελωνειακό φόρο που δεν ξεπερνούσε το 2%.

Την εποχή του Σελίμ Ι (1512-1520) η Οθωμανική Αυτοκρατορία είχε κυριαρχήσει στη Μικρά Ασία, στα νότια παράλια του Εύξεινου Πόντου και στο μεγαλύτερο μέρος της Βαλκανικής χερσονήσου. Την περίοδο εκείνη, στα ανατολικά του σύνορα της επικράτειας των Οθωμανών, υπήρχε ένα επεκτατικό κράτος, οι Σαφαβίδες. Οι Οθωμανοί δεν ήταν δυνατό να ανεχτούν ένα τέτοιο κίνδυνο, οποιασδήποτε θρησκευτικής εκδοχής στα ανατολικά τους σύνορα. Πριν αντιμετωπίσει τους Σαφαβίδες, ο Σελίμ έπρεπε να λύσει τις εκκρεμότητές τους με τους Μαμελούκους, που ήταν οι κυρίαρχοι της Αιγύπτου, της Συρίας και της Χετζάζης. Με τις εκστρατείες του 1516 και του 1517, στη διάρκεια των οποίων το οθωμανικό πυροβολικό κατανίκησε το ιππικό των Μαμελούκων, ο Σελίμ έγινε κύριος ολόκληρης της μαμελουκικής επικράτειας³⁷. Η κατάκτηση των Μαμελούκων από τον Σελίμ μετακίνησε το κέντρο βάρους της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας προς τα ανατολικά τόσο από γεωγραφικής άποψης, όσο και από πολιτισμικής. Η νίκη εναντίον των Μαμελούκων έκανε τον Σελίμ φύλακα των ιερών τόπων του Ισλάμ, της Μεδίνας και της Μέκκας και προστάτη όλων των Μουσουλμάνων. Ταυτόχρονα, από τους σιτοβολώνες της Αιγύπτου και της Συρίας, θα εξασφαλιζόταν η σίτιση το ολοένα αυξανόμενου πληθυσμού της Αυτοκρατορίας, αλλά και τον ανεφοδιασμό των στρατευμάτων για τις εκστρατείες εναντίον των Σαφαβιδών. Τέλος, με την κατάκτηση της Αιγύπτου και της Συρίας από τον Σελίμ έγινε ευκολότερος ο εμπορικός αποκλεισμός του Ιράν³⁸.

Την ίδια σημασία που έδιναν οι Ρωμαίοι για τον επισιτισμό της Ρώμης, την ίδια έδιναν και οι Οθωμανοί για τον επισιτισμό της πρωτεύουσάς τους. Η Κωνσταντινούπολη αποτελούσε το μεγάλο διαμετακομιστικό κέντρο της εμπορικής

³⁷ Itzkowitz Norman, *Οθωμανική Αυτοκρατορία και ισλαμική παράδοση*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα, 2008, σελ. 93.

³⁸ Finkel Caroline, *Οθωμανική Αυτοκρατορία, 1300-1923*, εκδ. Διόπτρα, Αθήνα, 2007, 156.

αρτηρίας Βορρά-Νότου, η οποία ένωνε τα λιμάνια της Μαύρης Θάλασσας και του Δούναβη με τις κυριότερες πόλεις της Ανατολικής Μεσογείου, της Αραβίας και της Ινδίας. Πολύ σημαντικότερο όμως από το διεθνές, ήταν το περιφερειακό εμπόριο μεταξύ των βόρειων και των νότιων παραλίων της Μαύρης Θάλασσας. Η αυτοκρατορική διοίκηση ενδιαφερόταν ιδιαίτερα να εξασφαλίσει την αδιάλειπτη ροή τροφίμων για τη διατροφή του τεράστιου πληθυσμού της Κων/πολης. Περιοδικές ελλείψεις σιταριού και αλευριού προκαλούσαν σοβαρά προβλήματα για το κράτος. Ο εφοδιασμός των αστικών μαζών με ψωμί σε καθημερινή βάση και σε λογικές τιμές αποτελούσε τόσο ζωτική σημασία για τη κυβέρνηση, τόσο που ένα από τα καθήκοντα του μεγάλου βεζύρη ήταν να επισκέπτεται κάθε εβδομάδα προσωπικά την αγορά και να επιθεωρεί τα αποθέματα σιτηρών, τους φούρνους, την τιμή και την ποιότητα του ψωμιού³⁹. Σε περιόδους ελλείψεων, το κράτος ρύθμιζε με αυστηρότητα τις τιμές και μοιράζοντας δωρεάν σιτάρι στους φτωχούς, μέσω των ευαγών ιδρυμάτων. Για να αντιμετωπίσει καθυστερήσεις στη ροή των εφοδίων, το κράτος παρενέβαινε στο άλεσμα του σιταριού. Επίσης, δάνειζε σπόρο στους καλλιεργητές, με έκπτωση 50% στην τιμή της αγοράς.

Οι κυριότερες σιτοπαραγωγικές περιοχές για την πρωτεύουσα ήταν οι πεδιάδες της Θράκης, μέσω του λιμανιού της Ραιδεστού, η κοιλάδα του Δούναβη, μέσω της Βραϊλας και της Κωσταντζας, οι κοιλάδες της Βουλγαρίας, μέσω του Μπουργάζ, οι στέπες από τη Δοβρουτζά μέχρι τον Ντον, η πεδιάδα της Θεσσαλίας, μέσω του Βόλου, η δυτική Μικρά Ασία μέσω της Σμύρνης και φυσικά η Αίγυπτος, μέσω της Δαμιέττης και της Αλεξάνδρειας. Όλες αυτές οι περιοχές ήταν εύκολα προσβάσιμες στην αυτοκρατορική πρωτεύουσα μέσω της θάλασσας. Από την περιοχή της Μαύρης Θάλασσας, η Κωνσταντινούπολη προμηθευόταν το μεγαλύτερο μέρος των τροφίμων και των πρώτων υλών της, μεταξύ αυτών και το σιτάρι. Για την εξάρτηση αυτή, καθοριστικοί παράγοντες ήταν η γονιμότητα του εδάφους και τα μεγάλα πλεονάσματα, οι χαμηλές τιμές και η μεταφορά νερού. Προκειμένου οι προμήθειες των σιτηρών να φτάνουν εγκαίρως και σε επαρκείς ποσότητες, το κράτος έπαιρνε αυστηρά μέτρα. Η μεταφορά σιταριού στην πρωτεύουσα από τις παραδουνάβιες επαρχίες με πλοία, μέσω του Δούναβη και της Μαύρης Θάλασσας, αποτελούσε τον φθηνότερο και τον πιο

³⁹ Inalcik H, Quataert D., *Οικονομική και κοινωνική ιστορία της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας*, Τόμος Α', εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 2008, σελ. 200.

συμφέροντα τρόπο διακίνησης⁴⁰. Η διαθεσιμότητα σιτηρών, με τη ζωτική σημασία που είχε για τον επισιτισμό της Οθωμανικής πρωτεύουσας και των στρατευμάτων σε εκστρατεία, επηρεαζόταν σημαντικά από τη ζήτηση της Ιταλίας σε δημητριακά και τις υψηλότερες τιμές, τις οποίες ήταν πρόθυμες να πληρώσουν οι ιταλικές πόλεις. Η Βενετία και η Κωνσταντινούπολη ανταγωνίζονταν για τις προμήθειες των σιτηρών της Ανατολής.

Οι ετήσιες διακυμάνσεις στο εμπόριο σιτηρών εξαρτώνταν από παράγοντες όπως οι πόλεμοι, οι αλλαγές της κυβερνητικής πολιτικής και το κλίμα. Λόγω των αυξομειώσεων στη παραγωγή των σιτηρών, εντός των συνόρων της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας είχε αναπτυχθεί έντονα το λαθρεμπόριο σιτηρών. Η κεντρική κυβέρνηση, προβληματιζόμενη από τις δυσκολίες στον επισιτισμό των μεγάλων πόλεων, έκανε μεγάλες προσπάθειες για να το σταματήσει. Κατά την κρίσιμη περίοδο του πολέμου μεταξύ 1593 και 1606 στην Ουγγαρία, ο στρατός προμηθευόταν σιτάρι, κριθάρι και κρέας είτε από την τοπική αγορά είτε με την αποστολή αγαθών με ποταμόπλοια από τις αποθήκες στο Βελιγράδι και τα φρούρια της νότιας Ουγγαρίας. Λόγω του συστήματος χανέ-ζευγαριού, οι χωρικοί δεν είχαν κίνητρο να παράγουν, με αποτέλεσμα τη πτώση της παραγόμενης ποσότητας σιτηρών. Η άστοχη αυτή πολιτική έκανε την Κωνσταντινούπολη να περισσότερο εξαρτημένη από τις παραδουνάβιες ηγεμονίες όσον αφορά των επισιτισμό της. Οι βοεβόδες της Βλαχίας και της Μολδαβίας έπρεπε να παραδίδουν ετησίως, σε καθορισμένες τιμές, μία προκαθορισμένη ποσότητα σιταριού στην αγορά της πρωτεύουσας. Η εξέγερση του Βλάχου βοεβόδα Μιχαήλ του Γενναίου, από το 1595 μέχρι το 1599, ο οποίος σταμάτησε την αποστολή των εφοδίων, με αποτέλεσμα να προκληθεί έκρηξη των τιμών σιταριού στην πρωτεύουσα.

Κεφ. 13 : Η περίπτωση της Γαληνοτάτης Δημοκρατίας της Βενετίας.

Η Βενετία χρησιμοποιούσε τη ναυτική της δύναμη, όχι μόνο για να περιστέλλει ή να κατευθύνει κατά βούληση τη ροή των μπαχαρικών και των μεταξωτών στην Αδριατική, αλλά και να ρυθμίζει τη ροή του αλατιού και των σιτηρών. Τα ταπεινά αυτά φορτία μπορεί να μην συνέβαλλαν στον ταχύ σχηματισμό εμπορικών περιουσιών όσο

⁴⁰ Ο.π., σελ. 201.

τα εξωτικά προϊόντα της Ανατολής, όμως ο έλεγχος που ασκούνταν σε αυτά ήταν εξίσου βασικός για τη γενική ευμάρεια και ευζωΐα της πόλης. Στο εμπόριο σιτηρών η Βενετία κέρδισε κυρίαρχη θέση έναντι των γειτόνων της. Στην περίπτωση αυτή δεν υπήρχε μονοπώλιο, όπως στο αλάτι. Οι τιμές διαμορφώνονταν με δημοπρασίες και από τη σχέση προσφοράς και ζήτησης. Οι κανονικές εισροές της Βενετίας έρχονταν αφενός από τα εδάφη γειτονικών πόλεων της στεριάς, όπως η Πάδοβα και αφετέρου δια θαλάσσης, από τη Ρομάνια και άλλες πόλεις στα παράλια της Αδριατικής. Οι εύποροι Βενετοί που είχαν εκτάσεις στη στεριά έφερναν σιτάρι απευθείας στη Βενετία, ενώ οι έμποροι το προμηθεύονταν από τις τοπικές αγορές όταν οι τιμές ήταν χαμηλές, αναπλέοντας τον Πάδο, σε πόλεις που είχαν πλεόνασμα. Η σοδειά όμως διέφερε πολύ από χρόνο σε χρόνο και σε μια πραγματικά κακή χρονιά ολόκληρη η βόρεια Ιταλία αναγκαζόταν να κάνει εισαγωγή. Παρόλο που το κύριο μέλημα της Βενετίας ήταν να θρέψει τον δικό της πληθυσμό, έγινε η ίδια κέντρο της αγοράς σιταριού όλης της βορειοανατολικής Ιταλίας. Όταν οι σοδειές της περιοχής αυτής ήταν κακές, τα καράβια της Βενετίας έπλεαν σε όλη τη Μεσόγειο σε αναζήτηση προορισμών με πλεόνασμα σιτηρών. Εισήγαν σιτηρά από τη Σικελία, την βόρεια Αφρική, την Αίγυπτο, την Ελλάδα, τα Βαλκάνια ή ακόμη και από πιο μακρινές περιοχές. Το 1268 τα βενετσιάνικα πλοία έφεραν μεγάλες ποσότητες σιταριού από πολλά λιμάνια της Μαύρης Θάλασσας⁴¹. Όταν απειλούνταν σιτοδεΐα, προσφέρονταν ειδικά κίνητρα στα ξένα καράβια έτσι ώστε να φέρουν σιτάρι στη Βενετία. Οι Βενετοί προσφέρονταν ή και διατάσσονταν να κάνουν το ίδιο. Υπήρχαν οι Επίτροποι Σιτηρών, οι οποίοι αναρτούσαν ελκυστικές εγγυημένες τιμές, με δυνατότητα ελεύθερης πώλησης στην αγορά, για όποιον έκανε εισαγωγή σε ορισμένο χρονικό διάστημα από συγκεκριμένες περιοχές. Στα πολλά αποικιακά λιμάνια που διέθετε η Βενετία στη Ρωμανία, οποιοσδήποτε φόρτωνε σιτάρι απειλούνταν με βαριά πρόστιμα αν δεν το έφερνε στη Βενετία. Εντός της Αδριατικής, οι Βενετοί επέμεναν όλα τα φορτία σιτηρών, είτε σε βενετσιάνικα καράβια είτε σε ξένα, να κατευθύνονται προς τη Βενετία. Στην πράξη κάθε πόλη δέσμευε κάθε φορτίο στο οποίο μπορούσε να βάλει χέρι σε περιόδους λιμού. Με τον ίδιο ζήλο που η Βενετία εισήγε σιτηρά από μακρινούς τόπους, με τον ίδιο ζήλο συγκέντρωνε σιτηρά και τα υπόλοιπα αγροτικά προϊόντα του άμεσου περιγυρού τους. Όλες βέβαια οι πόλεις της στεριάς μεριμνούσαν για τη διατροφή του πληθυσμού τους, όπως ακριβώς και η Βενετία. Όμως ορισμένοι παραγωγοί ήθελαν να επωφεληθούν από

⁴¹ Lane C. Frederic, *Βενετία η θαλασσοκράτειρα*, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 2007, σελ. 99.

τις αυξημένες τιμές πώλησης που μπορούσαν να επιτύχουν πουλώντας την παραγωγή σε μακρινές περιοχές.

Υπήρχε μία συνεχής διελκυστίνδα ανάμεσα στις διάφορες πόλεις και ανάμεσα στα συμφέροντα παραγωγών και καταναλωτών. Από τις προστριβές αυτές νικήτρια έβγαινε κυρίως η Βενετία. Στη διάρκεια μίας γενικής σιτοδείας το 1270, η Μπολόνια προσπάθησε να εξασφαλίσει τον ανεφοδιασμό της ανεξάρτητα από τη Βενετία. Έκανε εισαγωγή σιτηρών μέσω της Ραβέννας, παραβαίνοντας έτσι την διαταγή των Βενετών, η οποία έλεγε ότι τα καράβια που έφερναν σιτάρι στη βόρεια Αδριατική έπρεπε να ξεφορτώνουν στη Βενετία. Με όπλο την πείνα και χωρίς να υπάρξει αποφασιστική στρατιωτική δράση, η Μπολόνια αναγκάστηκε το 1273 να συνάψει με τη Βενετία συνθήκη, σύμφωνα με την οποία, σε αντάλλαγμα για την πρόσβαση στη βενετική αγορά, οι αρχές της Μπολόνιας συμφώνησαν να μην αγοράζουν από τη Ραβέννα περισσότερη από μία συγκεκριμένη ποσότητα, η οποία συντηρούσε την εξάρτηση της Μπολόνιας από τον ανεφοδιασμό μέσω Βενετίας⁴². Η βενετική κυριαρχία στην αγορά σιτηρών εξαρτιόταν, όπως και στην περίπτωση του αλατιού, αφενός από την ικανότητα των βενετικών καραβιών να φέρνουν στη δική τους αγοράς τις απαιτούμενες ποσότητες και αφετέρου από τις ναυτικές περιπολίες, οι οποίες αστυνόμευαν τη ναυσιπλοΐα στη βόρεια Αδριατική. Το 13^ο αι. υπήρχαν δεκατρία σημεία ελέγχου ολόγυρα στις λιμνοθάλασσες, αποτελούμενα από δύο-τρία σκάφη. Στα σημεία αυτά, επιθεωρούσαν όλους όσους περνούσαν από εκεί, ώστε να είναι σίγουροι ότι τα φορτία τους καλύπτονταν με τις απαραίτητες άδειες. Μία αρματωμένη γαλέρα περιπολούσε στην ακτή ανάμεσα στο Γράντο και στην Ιστρία, στο Κάποντιστρία, που το 1180 ήταν το κύριο προπύργιο της Βενετίας στην Ιστρίαγαλέρα.

Η ίδια η ευμάρεια της Βενετίας επέκτεινε τα επισιτιστικά της προβλήματα. Λόγω του θαλάσσιου τρόπου μεταφοράς, ο επισιτισμός αποτελούσε για τη Βενετία πρόβλημα πολύ διαφορετικό απ' ότι για μία ηπειρωτική πόλη, η οποία μπορούσε να επεκταθεί σταδιακά προς τις καλλιεργούμενες εκτάσεις που τις περιέβαλλαν. Η Βενετία καθώς και άλλες μεγάλες μεσογειακές πόλεις μπορούσαν να αντλήσουν τρόφιμα από κάθε περιοχή που είχε πλεόνασμα και παραθαλάσσιο λιμάνι. Τα υπόλοιπα τρόφιμα έρχονταν από σχετικά κοντά. Στυλοβάτης όμως του βενετσιάνικου διαιτολογίου ήταν το σιτάρι, που διατηρούνταν σχετικά καλά και κόστιζε φθηνότερα να μεταφερθεί δια

⁴² Lane C. Frederic, *Βενετία η θαλασσοκράτειρα*, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 2007, σελ. 100.

θαλάσσης, παρά διά ξηράς. Προτού ακόμα ο πληθυσμός της Βενετίας ξεπεράσει τις 100.000, όπως το 1300 και πάλι το 1400 μ.Χ., τα καράβια της Βενετίας έφερναν σιτάρι από μακρινούς τόπους όπως η Μαύρη Θάλασσα και η Αίγυπτος, ενώ μερικές φορές φόρτωναν σιτηρά από τη Λισαβόνα. Οι κανονικές πηγές ανεφοδιασμού ήταν κυρίως η Σικελία και η Απουλία, ενώ αρκετές ποσότητες σιτηρών έρχονταν επίσης από τα λιμάνια της Αλβανίας, της ηπειρωτικής Ελλάδας, της Κρήτης και της Κύπρου. Από χρόνο σε χρόνο, ένας πόλεμος ή οι καιρικές συνθήκες μπορούσαν να μετατρέψουν την παραγωγή και την εισαγωγή σιτηρών, σε μεγάλο πρόβλημα για τη Βενετία.

Όταν υπήρχε πλεόνασμα στην ηπειρωτική Ιταλία, τότε η Βενετία φρόντιζε να προμηθεύεται το σιτάρι από τις εκεί υποτελείς περιοχές της. Συνηθέστερα όμως, η στεριά έπρεπε η ίδια να συμπληρώνει την παραγωγή της με σημαντικές εισαγωγές από τις υπερπόντιες πηγές, από τις οποίες εφοδιάζονταν τα βενετσιάνικα πλοία. Το 1511-1512 τα καράβια έφεραν στη Βενετία, μέσα σε χρόνο ρεκόρ δώδεκα μηνών, 60.000 τόνους σιτάρι, αρκετό για να θρέψει περισσότερους από 300.000 ανθρώπους, δηλαδή περισσότερο από το διπλάσιο πληθυσμό της⁴³. Για τον επαρκή επισιτισμό της πόλης υπεύθυνη ήταν μία ειδική επιτροπή, που είχε εντολή να αναφέρει στο δόγη κάθε πρωϊ πόσο απόθεμα υπήρχε στις δύο μεγάλες αποθήκες της πόλης. Αν η προσφορά ήταν χαμηλή ή αν προβλέπονταν κακές σοδειές, το Γραφείο Σιτηρών εγγυόταν σχετικά υψηλές τιμές στους εμπόρους που υπέγραφαν σύμβαση να φέρουν σιτηρά από συγκεκριμένες περιοχές σε συγκεκριμένο χρονικό διάστημα. Όλο το σιτάρι που έμπαινε στη πόλη καταγραφόταν με επιμέλεια, ακόμα και εκείνο που συγκόμιζαν οι πλούσιοι γαιοκτήμονες από τα κτήματά τους στη στεριά. Το τελευταίο, το 1595, αντιπροσώπευε το 30% του συνόλου.

Επί αιώνες η Βενετία κατόρθωνε να αγοράζει φθηνά, μετακινούμενη από τις ακριβές περιοχές προς όσες είχαν χαμηλότερες τιμές. Με το πέρασμα του χρόνου, οι φθηνές περιοχές γίνονταν όλο και πιο δυσεύρετες. Η δημογραφική αύξηση ασκούσε πίεση στα αποθέματα τροφίμων σε πολλά μέρη της Μεσογείου. Όταν ο πληθυσμός της Κωνσταντινούπολης έφθασε περίπου τις 700.000 το 1580, απορρόφησε όλα τα πλεονάσματα των ρουμανικών και των ρωσικών λιμανιών της Μαύρης Θάλασσας, που άλλοτε συνέβαλλαν στον επισιτισμό της Ιταλίας. Επιπλέον, όποτε τα οθωμανικά στρατεύματα πολεμούσαν στον Δούναβη ή εναντίον των Περσών στην Αρμενία, όπως

⁴³ Lane C. Frederic, *Βενετία η θαλασσοκράτειρα*, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 2007, σελ. 433.

συνέβη τις περισσότερες δεκαετίες του ύστερου 16^{ου} αι., τα σιτηρά της Μαύρης Θάλασσας πήγαιναν στα στρατεύματα που πολεμούσαν. Τότε η Κωνσταντινούπολη στρεφόταν για τον δικό της επισιτισμό προς τα διάφορα ελληνικά λιμάνια, από τα οποία είχε καταλήξει να εξαρτάται η Βενετία. Οι τουρκικές απαγορεύσεις στις εξαγωγές μπορούσαν να παρακαμφθούν σε μεγάλο βαθμό, με την αγορά αδειών από υψηλά ιστάμενους αξιωματούχους της Αυλής. Επίσης, οι τοπάρχες της Ελλάδας και της Αλβανίας, συνηθισμένοι να εφοδιάζουν τους Βενετούς αγοραστές όταν οι τιμές ήταν υψηλές, συνέχιζαν να το κάνουν, ιδίως αν η τιμή ήταν ακόμη καλύτερη και αν υπήρχαν βενετσιάνικες γαλέρες πλησίον, που απέτρεπαν τις τουρκικές περιπολίες να εφαρμόσουν τις διαταγές ενάντια στις εξαγωγές. Όμως η Βενετία έμενε πίσω όλο και περισσότερο όσον αφορά την παραγωγή σιτηρών των δικών της εδαφών στη βόρεια Ιταλία.

Οι τιμές του σιταριού συνέχισαν να ανεβαίνουν περισσότερο και από τις τιμές των υπόλοιπων προϊόντων. Στα τέλη του 16^{ου} αι. απογειώθηκαν τόσο πολύ, ώστε το 1590-1599 έφτασαν σε ένα μέσο όρο διπλάσιο από τον αντίστοιχο της προηγούμενης δεκαετίας. Το 1590-91, δύο χρονιές εξαιρετικής σιτοδείας στη Μεσόγειο, η τιμή ήταν τρεις φορές μεγαλύτερη από εκείνη του 1580⁴⁴. Η στροφή επενδυτικών κεφαλαίων προς τη γεωργία, εκτός από πατριωτική ανταπόκριση στις ανάγκες του έθνους, αποτελούσε και ορθολογική απάντηση σε αυτή την οικονομική κατάσταση. Με την κατακόρυφη άνοδο των τιμών πολύ Βενετοί έμποροι επένδυσαν σε αγορά γης και στην βελτίωση των καλλιεργειών ως ένα ακόμη τρόπο να κάνουν περιουσία. Από την μία πλευρά αυτή η μεταφορά κεφαλαίων ήταν οικονομικά ορθολογική, αλλά από την άλλη πλευρά, η μεταφορά κεφαλαίων από το θαλάσσιο εμπόριο μείωνε τη δύναμη της Βενετίας και την γεωπολιτική της αξία. Για να ανακουφιστεί η Βενετία από την εξάρτησή της σε σιτάρι από τις ξένες χώρες, η ίδια η κυβέρνηση, το 1556, ξεκίνησε μεγάλα εγγειοβελτιωτικά προγράμματα, με σκοπό την μετατροπή των βάλτων σε γόνιμα εδάφη. Έτσι, τον 17^ο αι., με την κατασκευή αποστραγγιστικών τάφρων, αρδευτικών καναλιών, γεφυρών και δρόμων, οι βενετικές κτήσεις έγιναν σχεδόν τελείως αυτάρκειες και μείωσαν το βαθμό εξάρτησης του πλούτου της Βενετίας από τη θάλασσα.

⁴⁴ Lane C. Frederic, *Βενετία η θαλασσοκράτειρα*, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 2007, σελ. 435.

Κεφ. 14 : Η σημασία των σιτηρών για την Ισπανική Αυτοκρατορία κατά την περίοδο του Φιλίππου του Β΄ της Ισπανίας.

Τον 16^ο αι. και τον 17^ο αι., εκτός από την Οθωμανική Αυτοκρατορία και την Γαληνοτάτη Δημοκρατία της Βενετίας, σημαντική δύναμη στη Μεσόγειο είναι και η Ισπανική Αυτοκρατορία. Η Ισπανική Αυτοκρατορία δεν είχε το πλεονέκτημα της εδαφικής συνοχής, που λειτουργούσε θετικά στην επέκταση και διατήρηση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Βέβαια οι Ισπανοί ασκούσαν άμεσο ή έμμεσο σε όλα τα νησιά της Δυτικής Μεσογείου. Η Σικελία, η Σαρδηνία και οι Βαlearίδες εξαρτιόνταν από το βασίλειο της Αραγωνίας και η Κορσική ήταν κτήση της Γένοβας, πιστής συμμάχου της Ισπανίας από το 1527⁴⁵. Επίσης, κατά καιρούς είχε κατακτήσει και περιοχές στη Βόρεια Αφρική. Στις αρχές του 16^{ου} αι. οι Ισπανοί κατέκτησαν τη Νάπολη και τα οχυρά της Τοσκάνης και έτσι μπορούσαν να ελέγχουν και τις δύο ακτές της Νότιας Ιταλίας, την αδριατική και την τυρρηνική. Μπορούσαν έτσι να προστατεύουν τη Σικελία και σε περίπτωση ανάγκης να βοηθήσουν τη Μάλτα. Η εξασφάλιση της επάρκειας σιτηρών για την αυτοκρατορία ήταν πολύ σημαντική. Μέχρι τη δεκαετία του 1590 επρόκειτο για ένα εμπόριο διαμεσογειακό. Περιοχές με πλεόνασμα, όπως η Προβηγκία, η Σικελία, η Απουλία και η Βόρεια Αφρική, ανεφοδιάζαν με δημητριακά τις ελλειμματικές περιοχές της αυτοκρατορίας, όπως τη Μούρθια, την Καταλονία, τις Βαlearίδες και σε έκτακτες περιπτώσεις την Ανδαλουσία.

Η αλληλογραφία ανάμεσα στο Φίλιππο Β΄ και τον αντιβασιλέα της Σικελίας ήταν γεμάτη από υποθέσεις που αφορούσαν το σιτάρι. Η οργάνωση της εξαγωγής του σικελικού σιταριού, το 1532 ήταν ίση με 520.000 στατήρες, ήταν αξιοσημείωτη. Οι παραγωγοί διοχέτευαν το σιτάρι προς πώληση στην πιο κοντινή προς τα χωράφια τους αποβάθρα, όπου βρίσκονταν οι αποθήκες. Περίπου δώδεκα αποβάθρες με αποθήκες υπήρχαν στο νησί και οι περισσότερες βρίσκονταν στις νότιες ακτές του νησιού. Η δημογραφική αύξηση που παρατηρήθηκε στο νησί, περιόρισε προοδευτικά τις εξαγωγίμες ποσότητες σιταριού. Παρόλα αυτά, η Σικελία καθ' όλη τη διάρκεια του 17^{ου} αι., ακόμα και σε χρόνια με χαμηλή παραγωγή, η Σικελία εξήγε περίπου 300.000 στατήρες σιτάρι το χρόνο προς την Αδριατική και τη Δυτική Μεσόγειο. Η γεωγραφική στρατηγική θέση της Σικελίας, αλλά και τα αποθέματα σιτηρών της, ώθησαν τους Ισπανούς να την οχυρώσουν. Το νησί ήταν εξοπλισμένο με ένα πλήρες δίκτυο πύργων,

⁴⁵ Carpentier J., Lebrun F., *Ιστορία της Μεσογείου*, εκδ. Πατάκη, Αθήνα, 2009, σελ. 135.

που ήταν καλά συντηρημένοι και αποτελεσματικοί, χτισμένοι σε αποστάσεις μιάμισης λεύγας ο ένας από τον άλλο. Μετά το 1538, κατασκευάστηκαν 137 πύργοι-παρατηρητήρια, έτσι ώστε να σημαίνουν έγκαιρα συναγερμό σε περίπτωση επιδρομών. Επίσης, το νησί για την άμυνά του διέθετε ένα *tercio* και μία δική του μοίρα στόλου από γαλέρες. Το περιστασιακό έλλειμμα περί τα μέσα του 16^{ου} αι., 1548-1564, καλύφθηκε με ποσότητες σιτηρών από την Οθωμανική Αυτοκρατορία μετά από συμφωνίες⁴⁶. Μετά το 1580 το έλλειμμα της παραγωγής σιταριού γενικεύεται και προκαλεί σημαντικές παραγγελίες σιταριού στο Αμβούργο και το Ντάντσιχ. Το αποτέλεσμα ήταν να αρχίσει ένα μεγάλο διεθνές εμπόριο σιταριού, που ένωνε τη Βαλτική και το πολωνικό σιτάρι, που ήταν πολύ πιο φθηνό, με τη Μεσόγειο. Μετά την εξέλιξη αυτή το μεσογειακό εμπόριο σιταριού εντάσσεται στο διεθνές εμπόριο σιτηρών, στο οποίο συμμετέχουν και άλλοι διεθνείς δρώντες με διαφορετικά γεωπολιτικά συμφέροντα.

Συμπεράσματα.

Από τα παραπάνω συμπεραίνουμε ότι η επάρκεια των σιτηρών ήταν βασικός συντελεστής για την ανάπτυξη και τη διατήρηση όλων των αυτοκρατοριών που εμφανίστηκαν στη λεκάνη της Μεσογείου. Είτε τα κίνητρα ήταν πολιτικά, είτε θρησκευτικά, ακόμα και αν κυριαρχούσε η επιδίωξη της δόξας, όλοι οι ηγέτες των αυτοκρατοριών, των βασιλείων, των κρατών της περιοχής κατά την εξεταζόμενη περίοδο, γνώριζαν ότι χωρίς αποθέματα σιτηρών δεν μπορούσε να επιτευχθεί και να διατηρηθεί τίποτα. Πολύ πριν ακόμα εμφανισθούν οι επιστημονικοί όροι της γεωπολιτικής και της γεωοικονομίας, οι κάτοικοι της Μεσογείου γνώριζαν τη σημασία του κάθε τόπου. Γνωρίζοντας λοιπόν την γεωγραφία και το κλίμα που επικρατούσε στα εδάφη πέριξ της μεσογειακής λεκάνης, τα εδάφη που έπρεπε να αποικίσει, να συνάψει εμπορικές σχέσεις ή να κατακτήσει το κάθε Βασίλειο, Δημοκρατία ή Αυτοκρατορία ήταν συγκεκριμένα. Αυτά ήταν η Αίγυπτος, τα παράλια της Βόρειας Αφρικής, η Εύφορη Ημισέληνος, η Συρία, η Μικρά Ασία, τα παράλια της Μαύρης Θάλασσας, η Σικελία και η Σαρδηνία. Εκτός από τον ισχυρό στρατό, οι «διεθνείς δρώντες» αυτής της περιοχής του αρχαίου κόσμου, έπρεπε να έχουν ισχυρό πολεμικό και εμπορικό στόλο. Όσες από τις αυτοκρατορίες δεν είχαν δικό τους ισχυρό στόλο, έπρεπε να

⁴⁶ Carpentier J., Lebrun F., *Ιστορία της Μεσογείου*, εκδ. Πατάκη, Αθήνα, 2009, σελ. 169.

συνεργαστούν με άλλες ναυτικές δυνάμεις. Εκτός από την κατοχή των σιτοβολώνων της περιοχής, σημαντική ήταν και η μεταφορά τους στις πρωτεύουσες και τα μεγάλα αστικά κέντρα των αυτοκρατοριών.

Αξιοσημείωτη ήταν η περίπτωση της Αιγύπτου, που παρόλο τον πλούτο της, που προερχόταν κυρίως από την παραγωγή σιτηρών, δεν μπορούσε να προστατεύσει την κυριαρχία της. Παράλληλα, η Αίγυπτος αποτελούσε βασικό στόχο για κάθε κατακτητή που ήθελε να κυριαρχήσει στο μεγαλύτερο μέρος της Μεσογείου. Με τη σειρά, Πέρσες, Μακεδόνες, Ρωμαίοι, Άραβες και Οθωμανοί φρόντισαν να την κατακτήσουν και να θέσουν υπό τον έλεγχό τους τα πλούσια αποθέματα σιτηρών. Η Σικελία έπαιζε και αυτή σημαντικό ρόλο. Αρχικά οι Έλληνες την αποίκισαν για να αποφύγουν προβλήματα που μπορεί να προέκυπταν από την αύξηση του πληθυσμού και την αδυναμία των ελληνικών πόλεων να θρέψουν τους πολίτες τους. Στη συνέχεια έγινε ο κύριος εφοδιαστής για τους Ρωμαίους, τους Βενετούς και τους Ισπανούς. Για τους Άραβες, η κατοχή των σιτοπαραγωγών περιοχών, τους έδωσε τη δυνατότητα μιας πιο μόνιμης εγκατάστασης και τη δυνατότητα επέκτασης της αυτοκρατορίας. Από την άλλη πλευρά, τα παράλια του Εύξεινου Πόντου ήταν σημαντικά για την παροχή σιτηρών, αλλά για την περιοχή αυτή προτιμήθηκε ο δρόμος του εμπορίου παρά της κατάκτησης.

Επίσης, η διακοπή των οδών προμήθειας σιτηρών χρησιμοποιήθηκε και ως μέσο για την επίτευξη γεωπολιτικών και στρατηγικών στόχων, όπως η περίπτωση της Σπάρτης που την οδήγησε στην επικράτηση έναντι των Αθηναίων, αλλά και της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας με τις απαγορεύσεις εξαγωγών σιτηρών σε ανταγωνιστικές δυνάμεις. Ακόμη, η γεωπολιτική που αφορούσε τα σιτηρά ξεπερνούσε κάθε παράγοντα, όπως η θρησκεία. Χαρακτηριστικές ήταν οι συμφωνίες μεταξύ Οθωμανών και Βενετών ή Οθωμανών και Ισπανών για να πετύχουν τον σκοπό τους.

Τέλος, από τις αρχές του 17^{ου} αι. και μετά, η παραγωγή, το ενδομεσογειακό εμπόριο των σιτηρών και η γεωπολιτική τους διάσταση σταματά να είναι ένα αυτόνομο σύστημα και εντάσσονται σε ένα διεθνές – παγκόσμιο σύστημα που διατρέχει και επηρεάζει τη λεκάνη της Μεσογείου.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Ιναλτζικ Χαλίλ, *Η Οθωμανική Αυτοκρατορία. Η κλασική εποχή, 1300-1600*, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 1995.
- Καραμάνος Ι. Ανδρέας, *Τα σιτηρά των εύκρατων κλιμάτων*, εκδ. Ελληνική Λιθογραφία, Αθήνα, 1994.
- Καργάκος Ι. Σαράντος, *Μεσόγειος. Η υγρή μοίρα της Ελλάδος και της Ευρώπης*, εκδ. Σιδέρης, Αθήνα, 2007.
- Κολιόπουλος Κων/νος, *Η υψηλή στρατηγική της αρχαίας Σπάρτης*, Αθήνα, 2011.
- Παπασωτηρίου Χαράλαμπος, *Βυζαντινή υψηλή στρατηγική, 6^{ος}-11^{ος} αιώνας*, εκδ. Ποιότητα, Αθήνα, 2011.
- Σταϊνχάουερ Γεώργιος, *Ιστορική γεωγραφία του αρχαίου κόσμου*, εκδ. Παπαδήμας, Αθήνα, 2009.
- Bosworth A. B., *Κατακτήσεις και αυτοκρατορία του Μεγάλου Αλεξάνδρου*, εκδ. Οδυσσέας, Αθήνα, 1998.
- Braudel Fernard, *Οι μνήμες της Μεσογείου*, εκδ. Λιβάνη, Αθήνα, 2000.
- Carpentier J., Lebrun F., *Ιστορία της Μεσογείου*, εκδ. Πατάκη, Αθήνα, 2009.
- Finkel Caroline, *Οθωμανική Αυτοκρατορία, 1300-1923*, εκδ. Διόπτρα, Αθήνα, 2007.
- Fuller J.F.C., *Η ιδιοφυής στρατηγική του Μεγάλου Αλεξάνδρου*, εκδ. Ποιότητα, Αθήνα, 2004.
- Horden P., Purcell N., *Μεσόγειος, θάλαττα πονηροδιδάσκαλος*, εκδ. Οδυσσέας, Αθήνα, 2004.
- Hourani Albert, *Η ιστορία του αραβικού κόσμου*, εκδ. Ψυχογιός, Αθήνα, 2009.
- Inalcik H., Quataert D., *Οικονομική και κοινωνική ιστορία της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας*, Τόμος Α', εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 2008.
- IPCC, *Climate Change 2014*, WMO, 2015, σελ. 64-73. Διαθέσιμο στο : https://archive.ipcc.ch/pdf/assessment-report/ar5/syr/SYR_AR5_FINAL_full_wcover.pdf
- Itzkowitz Norman, *Οθωμανική Αυτοκρατορία και ισλαμική παράδοση*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα, 2008.
- Lane C. Frederic, *Βενετία η θαλασσοκράτειρα*, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 2007.
- Lewis Bernard, *Οι Άραβες στην Ιστορία*, εκδ. Γκοβόστη, Αθήνα, 1993.

- Mosse Claude, *Περικλής, ο εφευρέτης της δημοκρατίας*, εκδ. Παπαδήμας, Αθήνα, 2006.
- Olmstead A. T., *Ιστορία της Περσικής Αυτοκρατορίας*, εκδ. Οδυσσέας, Αθήνα, 2002.
- Shaban M. A., *Ισλαμική Ιστορία. Μία νέα ερμηνεία*, Τόμος I, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα, 2006.
- Watson Adam, *Η εξέλιξη της διεθνούς κοινωνίας*, εκδ. Ποιότητα, Αθήνα, 2010.